

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Nəsrullayeva Şəfəq Nemət qızı

**“İxrac-istehsal zonalarının fəaliyyət prinsipləri və xüsusiyyətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı __060401_Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma __ Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri

**Elmi rəhbər:
prof.İ.A.Kərimov**

**Magistr proqramının rəhbəri:
i.e.d. M.R.Cəmilov**

Kafedra müdiri: prof.İ.A.Kərimov

BAKİ-2016

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Maddi material dəyərlərinin əldə edilməsi, istifadəsi və bölüşdürülməsi onların təkcə ölkədaxili səviyyədə deyil, o cümlədən də ölkələrarası səviyyədə mübadiləsini tələb edir. Ölkələr arasında mübadilə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin labudlüyü beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrıca bir iqtisadi kateqoriya kimi formalaşmasını gücləndirdi, həmçinin beynəlxalq əmək bölgüsünün intensiv inkişafına və ticarətin, kapitalın, elmi-texniki biliklərin, işçi qüvvəsinin, informasiyanın hərəkəti sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin möhləmlənməsinə gətirib çıxardı. Əminliklə söyləmək olar ki, beynəlxalq əmək bölgüsü və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdən düzgün və səmərəli istifadə iştirakçı ölkələrin hər birinə böyük fayda verə bilər.

Açıq iqtisadiyyatın reallaşdırılması prinsipləri içərisində ən vaciblərdən biri də azad iqtisadi zonaların yaradılması hesab olunur. Onların fəaliyyət göstərməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşması və fəallaşdırılması ilə sıx əlaqədardır. Azad iqtisadi zonaların təsərrüfat həyatı xarici dünyaya yüksək formada açıqlığı ilə seçilir, buradakı gömrük, vergi və investisiya rejimi isə daxili və xarici investisiyalar üçün əlverişlidir. Bu mənada dissertasiyanın mövzusu aktualdır, mühüm nəzəri və təcrübi əhəmiyyət daşıyır.

Son bir neçə onilliklərdə azad iqtisadi zonaların inkişafı dünya iqtisadiyyatında baş verən yeni hadisələrdən biridir. Onlar dünyanın bir çox ölkələrində geniş yayılmışlar. Bu baxımdan azad iqtisadi zonaların mahiyyətinin və onların xarici iqtisadi əlaqələrdə tutduğu rolunun öyrənilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi azad iqtisadi zonaların mahiyyətinin və formaları-nın araşdırılması, AİZ-rin mühüm növü kimi ixrac-istehsal zonalarının mahiyyəti, onların dünyanın müxtəlif ölkələrində yaradılması təcrübələrinin tədqiqi, həmçinin bu cür zonaların Azərbaycanda da təşkil edilməsi zəruriyyətinin və perspektivlərinin təhlil edilməsidir.

Müasir dünyamızda beynəlxalq integrasiyaya qoşulmaqla milli iqtisadiyyatı daha intensiv inkişaf etdirmək obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Bu işdə

azad iqtisadi zonalar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi azad iqtisadi zonalar da bir bazar infrastrukturu kimi sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm spesifik rola malikdir. Bu zonalar bir neçə tipdə fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, azad ticarət zonaları, azad istehsal zonaları, azad ixrac-istehsal zonaları, azad bank zonaları, azad-açıq iqtisadi şəhər, azad elmi-texniki zonalar, azad liman zonalar və s. Son məlumatlara görə, dünyada 700-ə qədər azad iqtisadi zona fəaliyyət göstərir. Azad, sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması hər bir müstəqil dövlətin xarici siyasətinin tərkib hissəsidir. Belə zonalar sərbəst surətdə xarici ölkələrin üzünə açılır. Məqsəd xarici ölkələrin maliyyə imkanlarından, qabaqcıl texnika və texnologiyasından istifadə edərək və bu vasitə ilə yüksək xeyir götürərək öz ölkəsinin iqtisadiyyatını inkişaf etdirməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və təcrübə əhəmiyyəti. Azad iqtisadi zonaların fəaliyyət göstərməsi həm bir tərəfdən qabaqcıl xarici firmalarla, şirkətlərlə, kommersantlarla əməli istehsal, ticarət əməkdaşlığı, elmi-texniki və digər sahələrdə intensiv mübadilələr yaranır və həm də azad zona ölkələrinin daxili bazarına və onun xarici ticarətinə çox fayda gətirir. Aşağıdakı elmi yeniliklər diqqəti cəlb edir:

1. İxrac-istehsal, sənaye istehsalı və elmi-sənaye parkları istiqamətində formalaşan ərazilər aid edilməlidir;
2. İxrac-istehsal zonasının yaradılmasının və fəaliyyətinin idarə edilməsi xüsusi investisiya təşkilatları, yaxud birgə müəssisələr tərəfindən həyata keçirilməlidir;
3. Sənaye istehsal zonası ixrac yönümlü idxalı əvəzləyən məhsullar istehsalı üçün ayrılan xüsusi gömrük rejimi ərazilərində yaradılır.
4. Bu zonalarda milli, müştərək və xarici tədqiqatçılar, layihəçilər, elm-istehsal firmaları cəmləşir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq dövlətlər azad iqtisadi zonalar yaratmağa can atırlar və bundan çox xeyir götürürlər. Bu zaman hər bir dövlət bu və ya digər zonanın milli iqtisadiyyatının inkişafında rolunu və başqa amilləri nəzərə alaraq müəyyən məhdud əraziləri sərbəst iqtisadi zona elan edir. Burada fəaliyyət göstərmək istəyən xarici və milli sahibkarlar,

biznesmenlər, kommersantlar üçün müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulur. Belə güzəştlər daxili və xarici kapitalın azad iqtisadi zonaya axınına o vaxt stimulyarada bilir ki, xarici ticarətin faydalılığı tam təmin olunmuş olsun.

Tədqiqatın informasiya və nəzəri əsasları. İnformasiya mənbəyi kimi mövzu ilə əlaqədar mövcud milli və xarici elmi və dərslik ədəbiyyatından, yerli və xarici alimlərin və mütəxəssislərin araşdırmalarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL.

İXRAC-İSTEHSAL ZONALARIN FORMALAŞMASINA DAİR NƏZƏRİ- METODOLOJİ YANAŞMALAR

1.1. Azad iqtisadi zonalar və onların növ müxtəlifliyi

1973-cü il mayın 18-də Kiotoda keçirilən gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonikləşdirilməsi üzrə beynəlxalq konvensiyada göstərilir ki, azad zona (franko zona) dedikdə, ölkə ərazisinin hər hansı bir hissəsi başa düşülür ki, burada məhsullara milli gömrük ərazisindən olan bir obyekt kimi baxılır və buna görə də onlar gömrük nəzarətindən keçirilmir, vergiyə cəlb edilmirlər. Başqa sözlə desək, Azad İqtisadi Zona – xüsusi rejim altında fəaliyyət göstərən ölkə ərazisinin bir hissəsidir. Azad iqtisadi zonalarda yerləşən təsərrüfat subyektləri xüsusi qanunvericiliyi özündə əks etdirən rejim altında fəaliyyət göstərirlər və onların bu fəaliyyəti tənzimlənir. Bu da özündə aşağıdakı vacib məsələləri əhatə edir: gömrük tənzimlənməsi; vergiyə cəlb etmə; lisenziyalasdırma; viza rəsmiləşdirilməsi; bank fəaliyyəti; mülkiyyət və girov münasibətləri (o cümlədən, torpağa sahiblik hüququna dair məsələlər); konsessiyanın (imtiyazın) verilməsi; azad zonanın idarə edilməsi. Azad iqtisadi zonaların müəyyən edici xüsusiyyətlərindən biri də əmək və sosial qanunvericilik aktlarının belə ərazilərdə tətbiq olunmasıdır. Azad zonaların problemlərinə həsr edilmiş müasir nəzəri işlərdə onların mahiyyəti daha geniş izah olunur: onlar, dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxilə etməsinin həcmnin azaldılması aləti kimi göstərilir. “Azad zona” anlayışına bu cür izahat verilməsi, onun təsərrüfatlaşdırmanın preferensial rejiminin fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün prosesləri əhatə etməsi deməkdir. Bu cür yanaşmaya görə “azad zona – təkcə ayrılmış, xüsusi bir coğrafi ərazi deyil, əksinə, milli iqtisadi məkanın bir hissəsi olmaqla, burada ölkənin digər yerlərində istifadə olunmayan müəyyən güzəşt və stimullar sistemi tətbiq edilir”.

Azad iqtisadi zonaların aşağıdakı xarakterik cəhətlərinə baxaq:

a) müxtəlif növ güzəşt və stimulların tətbiqi, o cümlədən:

- xarici ticarətdə güzəştlər (ixrac-idxal rüsumlarının azaldılması və ya ləğvi, xarici ticarət əməliyyatlarının sadələşdirilməsi);
- fiskal güzəştlər – müəyyən fəaliyyət növlərinin vergilər baxımından stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu güzəştlər vergi bazası (mənfəət və ya

gəlir, əmlakın dəyəri və s.) və onun ayrı-ayrı komponentlərini (amortizasiya ayırmaları, əmək haqqına, elmi-texni tərəqqiyə və nəqliyyata çəkilən xərclər), vergi dərəcələrinin səviyyəsini, vergilərdən daimi və ya müvəqqəti azadolmalar kimi məsələləri əhatə edə bilər;

- maliyyə güzəştləri – subsidiyaların müxtəlif formalarını əhatə edir. Subsidiyalar büdcə vəsaitləri və güzəştli dövlət kreditləri hesabına birbaşa və kommunal xidmətlərə aşağı qiymət qoymaqla, torpaq sahələrindən istifadə etmək üçün icarə haqqının azaldılması yolu ilə - dolay formalarda verilə bilər.

- administrativ (inzibati) güzəştlər – müəssisələrin qeydiyyatdan keçirilməsi, xarici vətəndaşların ölkəyə girişi və çıxışı prosedurlarının sadələşdirilməsini nəzərdə tutur.

Azad iqtisadi zonalarda güzəştlərin tətbiqi nəticəsində mənfəət norması 30-35%, bəzən isə daha çox olur: misal üçün, Asiyanın azad iqtisadi zonalarında fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlər orta hesabla ildə 40% mənfəət əldə edirlər. Qoyulan sərmayələrin özünü ödəməsi müddəti isə əhəmiyyətli dərəcədə qısılır (2-3 dəfəyədək). Azad iqtisadi zonalar üçün bu müddət 3-3,5 ili keçməyənədək normal hal kimi sayılır.

b) zonada geniş iqtisadi spektrdə sərbəst surətdə qərar verə bilmək hüququna malik olan lokal, xüsusi bir idarəetmə sisteminin mövcudluğu;

c) mərkəzi dövlət orqanları tərəfindən hərtərəfli dəstəyin göstərilməsi.

Azad iqtisadi zonaların yaradılması bir qayda olaraq – ayrı-ayrı ərazi və regionların iqtisadi inkişafına, konkret prioritet iqtisadi məsələlərin həllinə, strateji proqram və layihələrin reallaşdırılmasına yönəldilmiş ciddi bir işdir. Belə ki, təcrübə onu göstərir ki, azad iqtisadi zonalarda yaradılmış güzəştlər sistemi bu ərazidə reallaşdırılan proqramlarla birbaşa və sıx əlaqəyə malikdir. Dünya təsərrüfatındakı təcrübəyə əsaslanaraq onu da qeyd etmək ki, AİZ-in yaradılması zamanı bəyan edilən ilkin məqsəd və vəzifələr demək olar ki heç vaxt faktiki inkişafın nəticələri ilə üst-üstə gəlmir.

Azad iqtisadi zonaların yaradılmasında iki yanaşma mövcuddur. Azad iqtisadi zonaların yaradılmasının ərazi konsepsiyası özündə tətbiq edilən ölkənin digər ərazilərindən ayrılmış elə bir ərazisini əks etdirir ki, burada yerləşən

müəssisələr üçün xüsusi güzəştli rejim tətbiq edilir. Nöqtəvi konsepsiyaya görə isə yaradılan azad iqtisadi zonalarda güzəştli rejimlər yalnız sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən bir növünə şamil edilir. Bu zaman təsərrüfat subyektlərinin coğrafi yerləşməsi heç bir əhəmiyyət daşımır. Məsələn kimi nöqtəvi zonalara Meksikadakı “Makiladoras” ərazisini göstərmək olar. Bu konsepsiya firmalara öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün istədikləri optimal rayonu seçməyə imkan yaradır.

Azad iqtisadi zonaların yaradılmasında başlıca məqsəd ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə baş verən inkişaf proseslərinə fəal surətdə qoşulmaqdır. Söhbət ixrac üçün rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi və bu yolla da valyuta daxilolmalarının artımının təmin edilməsindən gedir. Bu məntiq tam başadüşüləndir. Əgər ölkə hər hansı səbəblər üzündən birbaşa xarici kapital üçün açıq iqtisadiyyatı təmin edə bilmirsə, onda bunu azad iqtisadi zonalar çərçivəsində həyata keçirə bilər.

Azad iqtisadi zonalar həmçinin bunda maraqlı olan ölkənin daxili bazarının yüksək keyfiyyətli məhsullarla, ilk növbədə isə idxaləvəzedici məhsullarla doldurulması üçün çox vacibdir. Bu məqsədə çatmaq üçün ayrılmış ərazidə xarici kapitalın iştirakı ilə idxaləvəzedici istehsal yaradılır.

Azad iqtisadi zonaların təşkili ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrə təkcə istehsal yönümündən deyil, həm də turizm, mədəniyyət kimi sahələrdən qoşulmasını təmin edir ki, bütün bunlar da valyuta daxilolmalarının həcmi artırır.

Azad iqtisadi zonalar istehsalata milli və xarici elmi-texniki layihələrin sürətlə tətbiqini təmin edir və bunun da nəticələri gələcəkdə ölkənin milli iqtisadiyyatının bütün sahələrində istifadə edilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə azad iqtisadi zonaların yaradılmasının əsas məqsədlərindən biri də ixtisaslı fəhlələrin, mühəndislərin, idarəedici kadrların hazırlanmasıdır. Və nəhayət, zonaların yaradılması iqtisadiyyatın inzibati idarəetmə üsulundan bazar prinsiplərinə keçid metodu kimi qiymətləndirilir.

Azad iqtisadi zonaların yaradılması məqsədləri bu və ya digər ölkənin iqtisadi, sosial, hətta siyasi mühitlərindən asılı olaraq müxtəlif cür olur. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində azad iqtisadi zonalar bir qayda olaraq, işsizlikdən

əziyyət çəkən və zəif infrastruktura malik geridə qalmış regionlarda yaradılır. Bu cür regionlara zona statusu verən ölkələrin hökumət orqanları bu cür ərazilərə xarici investisiyaların cəlb edilməsindən daha çox mövcud istehsalın inkişafını daha da stimullaşdırmaq və əlavə iş yerlərinin təmin edilməsi kimi məqsədlər güdürlər. Asiyanın Yeni Sənaye ölkələrində zona siyasəti sənayenin əsas elementi kimi çıxış edir və iqtisadi artımın sahəvi anklavlarının yaradılmasına yönəldilir (əsasən ixrac və elmi-texniki zonalar). İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə əsas məqsəd kimi xarici kapitalın, qabaqcıl texnologiyanın və idarəetmə təcrübəsinin ölkəyə cəlb edilməsi, ixracın stimullaşdırılması, onun strukturunun yaxşılaşdırılması, məşğulluğun artırılması və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, torpaq sahələrinin və digər obyektlərin icarəyə verilməsi ilə əlavə mənfəətin əldə edilməsi, kommersiya və s. xidmətlərin göstərilməsi götürülür.

Öz ərazisində AİZ yaratmağa çalışan ölkələr bir sıra problemlərlə qarşılaşırlar. Bəzi ölkələr bunu iqtisadi mexanizmlərin integrasiyası məqsədilə, bəziləri isə xarici texnologiyaları cəlb etmək məqsədilə yaradırlar. Məsələn: 1981-ci ildən başlayaraq Böyük Britaniyada məşğulluq səviyyəsinin artırılması və bazar konyukturasının inkişafı məqsədilə azad aeroportların yaradılmasına başlandı (Liverpul, Belfast, Birmingem, Kardiff, Sauthempton, Prestris). Post sosialist ölkələri isə azad iqtisadi zonaları bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin ölkədə bərqərar olunması üçün yaradırlar. ABŞ-da isə 1934-cü ildə qəbul olunmuş qanuna əsasən azad iqtisadi zonalar xarici məhsulları idxala olan vergilərdən azad etməklə xarici ticarətə yardım və əlverişli mühitin yaradılması məqsədinə yönəlmişdir.

Göründüyü kimi AİZ-in yaradılmasında müxtəlif məqsədlərin olduğunu sübut etmək üçün bir neçə misal gətirmək mümkündür. Bütün bunlara baxmayaraq, bu məqsədlərin hamısını birləşdirən ümumi xarakterik cəhətlər vardır. Bütün məqsədləri iqtisadi, sosial, elmi və texniki olmaqla aşağıdakı kimi izah etmək olar:

İqtisadi məqsədlər:

- Milli bazarın dünya iqtisadiyyatı sisteminə dərinlən daxil olması;

- Yüksək rentabelliyyə malik istehsalın inkişafı üçün xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi;

- İxrac məhsullarının genişləndirilməsi üçün BƏB-in üstünlüklərindən istifadə edilməsi;

- Ölkə büdcəsində valyuta daxilolmalarının artırılması

Sosial məqsədlər:

- İqtisadi cəhətdən geridə qalmış regionların kompleks inkişafı;

- İş yerlərinin sayının çoxaldılması və əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi;

- Yerli ixtisaslı fəhlələrin, mühəndislərin, iqtisadi və idarəetmə personalının təhsil və peşə təcrübələrinin artırılması;

- Milli bazarın yüksək keyfiyyətli məhsullarla doldurulması.

Elmi-texniki məqsədlər:

- Ən yeni xarici və yerli texnologiyadan istifadə;

- İdarəetmənin yeni formalarının həyata keçirilməsi;

- Mühəndis-texniki mərkəzlərin təcrübə və elmi nailiyyətlərinin cəlb edilməsi;

- İstehsal gücünün, infrastrukturun keyfiyyətinin artırılması;

Bütün bu məqsədlərə nail olmaq üçün bunda maraqlı olan ölkələr xarici investorlar üçün əlverişli mühit yaratmalıdır. İndi isə AİZ-in normal fəaliyyət göstərməsi üçün ən vacib bir neçə şərtləri nəzərdən keçirək:

- Siyasi sabillik ölkə daxilində əlverişli investisiya iqlimini yaratmağa kömək edir. Təcrübə dəfələrlə göstərmişdir ki, bu, xarici investisiyaların cəlb edilməsində həlledici rol oynayır;

- Xarici və daxili investorların fəaliyyətini stimullaşdıran və hüquqlarını qoruyan yüksək qanunvericilik bazasının yaradılması;

- İnkişaf etmiş infrastrukturun yaradılması (həm istehsal həm də kommersiya məqsədli);

- Təbii coğrafi mühit də vacib şərtlərdəndir;

- Əlverişli iqtisadi konyuktura istənilən investor üçün cəlbedicidir.

Dünya praktikasında AİZ-in müxtəlif formaları mövcuddur. Lakin hazırda azad zonaların hamı tərəfindən qəbul edilən ümumi tipologiyası mövcud deyil. İndi isə onların mümkün təsnifatına, tipik ölçülərinə, tətbiq edilən güzəştlər sisteminə və yayılma regionlarına nəzər salaq.

Adətən AİZ-in bu və ya digər növünü birmənalı şəkildə təsnifləşdirmək çox çətin olur. Belə ki, o, özündə bir çox zonaların xüsusiyyətlərini birləşdirir. Dünyada daha geniş yayılmış AİZ-ə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Azad ticarət zonaları - daha çox ABŞ-da geniş yayılmışdır. Onların yaradılması 1934-cü ildə ABŞ-da qüvvəyə minən xüsusi qanunla başlanmışdır. Bunun da məqsədi ticarətin həvəsləndirilməsi, ticarət əməliyyatlarının sürətlənməsi, ticarət xərclərinin azaldılması olmuşdur. Qanunda göstərilir ki, hər bir rəsmi limanda heç olmazsa bir azad xarici ticarət zonası yaradıla bilər. Azad ticarət zonalarına misal olaraq nəhəng beynəlxalq aeroportlarda yaradılmış “Duty free” adlanan xüsusi mağazaları göstərmək olar. Maliyyə rejimi nöqtəyi nəzərindən azad ticarət zonalarına dövlət sərhəddindən kənarda yerləşən bir zona kimi baxılır. Azad ticarət zonalarına həmçinin güzəştli ticarət rejiminə malik ənənəvi azad limanları da aid etmək olar. Hazırda dünyada 600-dən çox azad liman və 4000-ə qədər azad ticarət zonası mövcuddur.

Xüsusi gömrük zonaları - iqtisadi zonaların sadə formalarından biri olmaqla, xüsusi gömrük zonaları özlərində ixrac üçün nəzərdə tutulmuş xarici malların qorunması, qablaşdırılması və emalı üçün yaradılmış tranzit və ya konsiqnasiya anbarlarını əks etdirir. Belə zonaları tez-tez azad gömrük əraziləri kimi də adlandırırlar. Xüsusi gömrük zonalarında malların idxalı və ixracına gömrük rüsumları tətbiq edilmir. Belə zonalar dünyanın bir çox ölkələrində mövcud olur.

Xüsusi ticarət-sənaye zonaları - güzəştli ticarət rejiminə malik əraziləri özündə əks etdirir. Belə zonalarda sərmayə qoyuluşu, sənaye istehsalının inkişafı, məhsulların ixracı üçün çoxsaylı güzəştlər tətbiq edilir. Xüsusi ticarət-sənaye zonalarının istehsal və ticarət fəaliyyəti zonalar içərisində daha geniş yayılmış formalardan biridir.

İxracın həvəsləndirilməsi xüsusi zonaları və ya ixracyönümlü sənaye zonaları - UNCTAD-ın materiallarına görə, belə zonalar milli gömrük ərazisi çərçivəsində anklav kimi xarakterizə edilir və adətən beynəlxalq limanların yaxınlığında yerləşir ki, buraya quraşdırılmaq üçün gətirilən avadanlıq və komponentlər, həmçinin materiallar gömrük nəzarətindən keçirilmir. İxracyönümlü sənaye zonalarında idxal edilən məhsullar emala məruz qalaraq, sonradan qəbul edən ölkənin gömrük orqanlarının maneəsi olmadan ixrac edirlər. Bu zaman heç bir gömrük rüsumları ödənilmir. Lakin bu hal, həmin məhsullara, onların qəbul edən ölkənin milli gömrük ərazisinə daxil olduğu zaman şamil edilmir.

Bu cür zonalara daha çox sənayeləşmənin idxaləvəzedici tipindən ixracyönümlü tipinə keçid strategiyasını həyata keçirən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rast gəlmək olar. Belə zonaların müsbət effektlərinə əksər hallarda Yeni Sənaye Ölkələrində nail olunur. Hazırda dünyada belə zonaların sayı 350-ni ötmüşdür. İxracyönümlü sənaye zonaları əsasən valyuta sərvətləri qazanmaq məqsədilə xarici bazara çıxış yönümündə yaradılır.

Texniki-iqtisadi inkişaf zonaları - milli iqtisadiyyatda effektiv, yüksək texnologiyaya malik istehsalın təşkili məqsədilə yaradılır. Texniki-iqtisadi inkişaf zonalarında yerləşən müəssisələrdə istehsalın idarə edilməsinin müsir metodlarından, təşkilatçılığın və marketinqin proqressiv metodlarından geniş istifadə olunur və qabaqcıl sənaye texnologiyası işlənib hazırlanır, tətbiq edilir. Texniki-iqtisadi inkişaf zonaları da daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş yayılmışdır. Təşkilati və fəaliyyət göstərmə xüsusiyyətlərinə görə texniki-iqtisadi inkişaf zonalarına yaxın olan AİZ formalarından biri də Yeni və Yüksək Texnologiyanın İnkişafı Zonalarıdır.

Yeni və yüksək texnologiyanın inkişafı zonaları - belə zonalar əsasən ABŞ, Yaponiya və Çin kimi ölkələrdə geniş yayılmışdır. ABŞ-da onları “texnoparklar”, Yaponiyada – “texnopolislər”, digər ölkələrdə isə - biznes-innovasiya mərkəzləri və “inkubatorlar” kimi adlandırırlar. Texniki-iqtisadi inkişaf zonalarından fərqli olaraq, texnoparkların fəaliyyəti yeni və yüksək texnologiyanın inkişafı, elmtutumlu məhsullar istehsalına yönəlir. Belə zonalarda cari və

perspektiv elmi-təcrübi məsələlərin həlli ilə, yeni növ məhsul və material istehsalı ilə məşğul olan güclü kadr və mühəndis potensialı cəmləşmişdir.

ABŞ-da yerləşən ən böyük və dünyaca məşhur olan texnoparklardan “Sellikon Velli” dünyada hesablayıcı texnika və kompüter istehsalının 20%-ni verir. Ümumiyyətlə isə ABŞ-da belə zonaların sayı 80-dən çoxdur. Yaponiyada qabaqcıl elmi nailiyyətlərdən və texnologiyadan istifadə edən 20-dən çox texnopolis vardır. Çində isə 50-dən çox yeni və yüksək texnologiyanın inkişafı zonaları qeydiyyatdan keçmişdir.

Kompleks, çoxsahəli inkişaf təyinatlı iqtisadi zonalar - belə zonalar sadaladığımız digər zonalara məxsus bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Misal üçün, Şenjen (Çin) Azad İqtisadi Zonasının tərkibinə azad ticarət zonaları və texnoparklar daxildir.

Açıq zonalar - belə zonalar əsasən xarici kapitalın cəlb edilməsi məqsədilə güzəştli investisiya rejiminin yaradıldığı əraziləri əhatə edir. “Açıq rayonlar” daha çox Çində inkişaf etmişdir və demək olar ki, ölkənin bütün sahilboyu ərazilərini əhatə etməklə, ölkənin daxilində doğru genişlənilir. Belə rayonlarda texniki-iqtisadi inkişaf zonaları, ixracyönümlü istehsalı həyata keçirən texnoparklar yerləşir.

Offşor zonaları - bəzən “vergi limanları” kimi də adlandırılan offşor zonalar 70-ci illərdən etibarən yaranmağa başlanmışdır. Offşor zonaları səmərəli valyuta-maliyyə rejiminə, yüksək səviyyəli bank və kommersiya sirlərinin təminatlılığına, dövlət tənzimlənməsinin loyallığına görə müştəriləri daha çox cəlb edir. Onlar daha çox Böyük Britaniyanın keçmiş müstəmləkələri sayılan Birlik ölkələrində geniş yayılmışdır. Dünyada daimi, sabit fəaliyyət göstərən 30-a yaxın offşor zonalar vardır. Panama, Norman adaları, İrlandiya, İsveçrə və s. kimi ölkələrdə offşor zonalarının fəaliyyəti daha əvvələ gedib çıxır. Son onilliklərdə offşor zonaları İsrail, Malta, Malayziya kimi ölkələrdə də yaranmağa başlamışdır. Offşor zonalarında yerləşən sənaye, ticarət və bank şirkətləri ya ümumiyyətlə vergiyə cəlb olunmur (İrlandiya, Liberiya kimi), ya da onlar çox aşağı vergi dərəcələri ilə vergilər ödəyirlər. İsveçrədə vergilər çox aşağı həcmdə olur, lakin bu, müəyyən hallarda dəyişdirilə də bilər. Offşor zonalarında güzəştli rejim həmçinin

valyuta məhdudiyyətlərinin, xarici investorlar üçün gömrük rüsumlarının və yığımlarının olmaması, eksteritoriallıq, mənfəətin və müəyyən həcmdə kapitalın ölkədən sərbəst çıxarılması və s. formalarda tətbiq olunur. Offşor zonalarını öz ərazilərində yaradan ölkələrə bunun xeyri, əlavə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, gəlirlərin artması, əlavə iş yerlərinin açılmasındadır ki, bütün bunların nəticəsində də milli iqtisadiyyatın inkişafı təmin edilir.

Offşor biznes bir qayda olaraq daha çox, bank, sığorta işində, dəniz gəmiçiliyində, trust fəaliyyətindəki daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlarda, konsaltinq sahəsindəki ixrac-idخال əməliyyatlarında cəmləşmişdir.

Offşor zonaların fəaliyyəti mütəxəssislər tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmır. Bir çoxları belə qənaətə gəlirlər ki, offşor zonaları “çirkli pulların” yuyulması və müxtəlif cür bank fırıldaqlıqlarının baş verdiyi ərazilərdən başqa bir şey deyildir.

Misal üçün, bir çox rus sahibkarları offşor zonalarında öz şirkətlərini yaratmaqla öz gəlirlərini offşor hesablarındakı möhkəm valyutalarda saxlamaqla bunu gizlədirlər. Bununla yalnız Rusiyada güzəştli investisiya rejimini yaratmaq və valyutaların qorunmasını təşkil etməklə mübarizə aparmaq olar. Əks təqdirdə isə, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdığı bir şəraitdə onsuz da dayanmadan artan valyuta sərvətləri ölkədən xaricə axmağa başlayacaqdır.

İstehsalın beynəlmilləşməsinin, beynəlxalq əmək bölgüsünün müasir inkişaf səviyyəsi nəticəsində yaranan AİZ sırasına misal olaraq Tumaqan xüsusi iqtisadi zonasını göstərmək olar. “Tumaqan” Azad İqtisadi Zonası Rusiya, Çin, KXDR sərhədlərinin qovuşduğu yerdə yaranmışdır. Layihə 25-30 il müddətinə hesablanmışdır. Bu Azad İqtisadi Zonada limanlar tikilmişdir. Gələcəkdə isə çin və koreyalı işçi qüvvəsindən istifadə etməklə çoxsaylı sənaye müəssisələri tikiləcəkdir. Rusiya isə bu müəssisələrə emal üçün xammal göndərəcəkdir. Azad iqtisadi zonada öz müəssisələrini yaradacaq sahibkarlar çoxlu güzəştlərdən yararlanacaqlar. Bu azad iqtisadi zonanın yaradılmasında nəzərdə tutulan layihələrdən biri də Avropaya gedən yolun qısaldılması məqsədilə Çin, Mərkəzi Asiya və Avropa ölkələri ərazisindən keçəcək dəmiryol xəttinin çəkilişidir.

Azad iqtisadi zonaların müxtəlif formalarını və onların müəyyən edilmiş təsnifatını aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Cədvəl I.1

Azad iqtisadi zonaların müxtəlif növlərinin təsnifatı

<i>I.Ticarət üzrə zonalar</i>	<i>II.Sənaye istehsal zonaları</i>	<i>III.Texniki zonalar</i>	<i>IV.Servis zonaları</i>
1.Azad gömrük	1.İdxaləvəzedici zonalar	1.Texnopolis	1.Offşor zonalar
2.Bağlama anbarlar	2.İxrac istehsalının inkişafı zonaları	2.Texnopark texnologiyasının inkişafı zonaları	2.Maliyyə mərkəzləri
3.Azad liman	3.Sənaye parkları		3.Bank xidmətləri
4.Azad ticarət zonası	4.Elmi-texniki parklar		4.Turist xidmətləri
			5.Ekoloji parklar
Kompleks AİZ		Beynəlxalq AİZ	
1.Azad sahibkarlıq zonaları (Qərbi Avropa,Kanada)		1.Tumaqan AİZ	
2.ÇXR xüsusi iqtisadi zonaları		2.Sərhədyanı AİZ	
3.Xüsusi rejim zonaları (Braziliya,Argentina)		3.Avropa regionları	
Ərazi üzrə AİZ		Funksiyalarına görə AİZ	
1.İnzibati-ərazi vahidləri		1.Ticarət anbarları	
2.Sənaye-elmi parklar		2.Offşor mərkəzlər	
		3.Nöqtə müəssisələr	

Göründüyü kimi, azad iqtisadi zonaların müxtəlif növləri vardır. Onlar əsasən ticarət, sənaye istehsalı, elmi-texniki və servis zonaları şəklində yaradılırlar. Ticarət üzrə formalaşdırılan zonalarda əsas məqsəd güzəştlər: gömrük rüsumlarının tam və ya qismən azaldılması, gömrük prosedurlarının maksimum dərəcədə sadələşdirilməsi, ticarət sahəsində lisenziyaların qısa müddətdə verilməsi və s. tətbiq etməklə idxal-ixrac əməliyyatlarını stimullaşdırmaqdır. Sənaye istehsalı zonalarında isə güzəştlər daha çox idxaləvəzedici və ya ixracyönümlü məhsulların istehsalının genişləndirilməsinə nail olmaq məqsədilə tətbiq edilir. Elmi-texniki zonalarda əsasən elmtutumlu məhsulların istehsalı həyata keçirilir, müasir texnoloji biliklər tətbiq edilir, elmi işçilərin peşə və ixtisasları artırılır və s. müsbət istiqamətli proseslər baş verir. Servis zonalarına gəldikdə isə, belə zonalarda adətən iqtisadiyyatın hər hansı bir sahələri üçün xüsusi güzəştlər ayrılır. Məsələn, turistik zonalarda turist industriyasının inkişafı sahəsində fəaliyyət göstərən müəs-

sisələr müəyyən güzəştlər əldə edirlər (vergilərdən tam və ya qismən azadolma, inzibati və digər güzəştlər). Offşor zonalar adətən keçmiş koloniyaların ərazisində, kiçik adalarda yaradılır. Burada fəaliyyət göstərən şirkətlər demək olar ki, vergi ödəmirlər. Xarici valyutadan istifadəyə isə məhdudiyyət qoyulmur. Belə zonalar müasir dövrdə daha çox “çirkli pullar”ın yuyulması məkanı kimi çıxış edirlər. Fiskal və maliyyə güzəştlərinin tətbiqi, ucuz işçi qüvvəsindən istifadə buraya TMK-ın axınını gücləndirir.

Azad iqtisadi zonalar öz ölçülərinə, orada tətbiq edilən güzəştlərin növlərinə, gömrük sərhəddinin olub-olmamasına görə müxtəlif cür olurlar. Azad iqtisadi zonaların müxtəlif modellərinin ölçüləri, orada tətbiq edilən güzəştlər, bu zonaların daha geniş yayıldığı coğrafi məkanları (regionlar, ölkələr) və s.-ni Cədvəl I.2-dən aydın görmək olar.

Cədvəl I.2.

Azad zonaların əsas modelləri: tipik ölçüləri və güzəştlər sistemi

Azad zonanın növü	Ölçüsü (kv. km)	Gömrük sərhəddinin mövcudluğu	Baza güzəştləri	Əsas regionlar/yayılma ölkələri
Azad ticarət zonası	3-5-ə qədər	Mütləqdir	gömrük	İEO və İEOÖ-də nəhəng nəqliyyat şəbəkələri
Sənaye-istehsal zonaları:				
a) nöqtəvi zonalar	1-2-ə qədər	yoxdur	gömrük	Braziliya, Meksika, Puerto-Riko, Filippin, Karib hövzəsi
b) sənaye parkları	0,1-0,5 1-20	Mütləq deyil	gömrük	CŞA ölkələri, Meksika
Ticarət-istehsal zonaları	1-4	Mütləqdir	gömrük	ABŞ
Kiçik biznes zonaları	0,01-3	yoxdur	Maliyyə, vergi	Hindistan, Yaxın Şərq, Argentina, Fransa
Elmi-texniki zonalar	2-20	Mütləq deyil	vergi	Cənub Şərqi Asianın Yeni Sənaye Ölkələri
Offşor maliyyə mərkəzləri	0,05-0,1	yoxdur	vergi	Karib hövzəsi, Honqkonq, Sinqapur
Kompleks zonalar:				
a) xüsusi iqtisadi zonalar	16-330	Mütləqdir	Gömrük, maliyyə, vergi	ÇXR
b) “Manaus”	2 200 000	Zonanın	Gömrük,	Braziliya (“Manaus”),

zonası tipində xüsusi rejimli zonalar	(güzəştlər 10 000-ə qədər tətbiq edilir)	müəyyən bir hissəsi üçün mütləqdir	maliyyə, vergi	Argentina ("Odlu torpaq")
c) xüsusi iqtisadi zonalar	Inzibati-ərazi vahidləri çərçivəsində (şəhər, rayon)	Xüsusi zona ərazisində yerləşən ayrı- ayrı lokal zonalar üçün mütləqdir	Gömrük, maliyyə, vergi	Rusiya (Kaliningrad vilayəti, digər ərazilər)

Bu və ya digər zonanın yaradılması zamanı ortaya çıxan vacib məsələlərdən biri də onların yerləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman müəyyən şərtlər və tələblər irəli sürülür ki, onların sırasına da əsasən aşağıdakılar daxildir:

- xarici və daxili bazarlara çıxmağa imkan yaradan əlverişli nəqliyyat-coğrafi yerləşmə və inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkələrinin mövcudluğu;
- inkişaf etmiş istehsal potensialının, istehsal və sosial infrastruktur növlərinin mövcudluğu;
- qiymətli təbii-resurs potensialı.

Buna görə də azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün daha əlverişli ərazilər bir qayda olaraq, xarici ölkələrlə sərhədyanı mövqeyə malik olur, həmçinin burada dəniz ticarəti limanları və magistral nəqliyyat şəbəkələri (dəmiryolu, avtomobil yolu, aeroportlar) yerləşir ki, bu da həmin ərazini sənaye, elmi və mədəni mərkəzlərlə, daha qiymətli təbii resursların cəmləşdiyi regionlarla qovuşdurur.

1.2. İxrac-istehsal zonaları azad iqtisadi zonaların başlıca növü kimi

Ayrı-ayrı hallarda azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün əvvəlcədən inkişaf etmiş sənayeyə, istehsal və sosial infrastruktura malik olmayan, lakin bir sıra uzunmüddətli dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün imkan yaradan, təsərrüfat baxımından yeni mənimsənilmiş əlverişli ərazilərin seçilməsi də məqsədəuyğun hesab edilir.

AİZ-i yaradarkən adətən mütəxəssislər aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışırlar:

- İnkişafa nail olmaq üçün konkret hansı işlər görülməlidir;
- Fəaliyyətin sonu nə ilə nəticələnəcəkdir;
- Hansı layihələr öncə həyata keçirilməlidir və bunun üçün hansı maliyyə mənbələri cəlb edilməlidir;
- Taktiki və strateji addımlar nədən ibarət olmalıdır;
- Zonanın inkişafı üçün tədbirlər nə cür təşkil olunmalıdır.

Azad iqtisadi zonaların müxtəlif növlərinin fəaliyyət göstərməsində vacib aspektlərdən biri yerli və xarici investorlar üçün tətbiq ediləcək güzəştlər sistemidir. Vergi güzəştləri investor üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində yüksək vergilərin tətbiqi nəticəsində investorlar öz mənfəətlərinin təxminən yarısından məhrum olurlar. Bu vergilərin içərisində isə əsas yeri mənfəət vergisi tutur. Bu vergi üzrə güzəştlər vergi dərəcələrinin azaldılması və ya onun ödənilməsindən uzunmüddətli azadolmalar formasında tətbiq edilə bilər. Demək lazımdır ki, bir sıra ölkələrdə bu müddət kifayət qədər uzundur. Məsələn, Hindistanın zonalarında bu güzəşt mənfəətin bəyan edilməsindən sonra 5 il müddətinə, Peruda isə 15 il müddətinə tətbiq olunur. Vergi dərəcələrinin azaldılması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki bu cür güzəştlər tətbiq edilərkən müəssisənin növü və onun fəaliyyət göstərdiyi sahənin prioritetliyi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Çində azad iqtisadi zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün mənfəət vergisi 15% həcmindədir, halbuki daxili bazarda eyniadlı verginin dərəcəsi 33% təşkil edir. Bolqarıstanda “Rüsumsuz azad zonalar” haqqında qərara görə, istehsal, ticarət və digər fəaliyyət nəticəsində əldə edilən

mənfəət yalnız məhsulun zonanın daxilində və ya onun xaricində reallaşdığı zaman vergidən azad edilə bilər.

Mənfəət vergisindən başqa, həmçinin əmlak, dövrüyyə və digər vergi növlərinin də ödənilməsində güzəştlər tətbiq olunur. Braziliyanın Manaus azad zonasında buraya gətirilmək üçün nəzərdə tutulan və bu ərazinin xaricində istehsal edilən, həmçinin bu ərazidə istehsal edilib ölkənin daxili bazarında satılmaq üçün nəzərdə tutulan, o cümlədən zonada satılmaq üçün yerli xammaldan istehsal edilən məhsullar vergilərdən azad edilir.

Azad iqtisadi zonalarda həmçinin dolaylı güzəştlər də tətbiq edilir. Bu, ilk növbədə icarə, kommunal və digər xidmətlərdən istifadəyi görə tariflərin azaldılmasına aiddir. Dolaylı güzəştlərin növləri çoxdur və onlar azad iqtisadi zonanın yaradılma məqsədlərindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Azad iqtisadi zonaların xarakterik cəhətlərindən biri də onların ölkənin gömrük sərhədlərindən ayrılması və mal və xidmətlərin idxal-ixracına xüsusi tənzimləmə rejiminin tətbiq edilməsidir. Bir qayda olaraq, zonaya istehsal prosesi üçün lazım olan istehsal vasitələrinin, komplekt materialların, xammalın, həmçinin ölkə daxilində satılmaq üçün istehlak mallarının və ərzaq məhsullarının idxalı rüsum tətbiq edilmədən həyata keçirilir. Bəzi ölkələrin azad iqtisadi zonalarında isə hətta ixrac rüsumları da yığılmır.

Bir sıra ölkələrdə, məsələn, Çin, Çili, Peruda azad iqtisadi zonaların müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən idxal-ixrac əməliyyatlarının və daxili bazarda hesablaşmaların aparılması üçün həm sərbəst dövrəli valyuta, həm də ölkənin milli valyutası tətbiq edilir. Məsələn, Çinin azad iqtisadi zonalarında bir neçə ödəniş valyutasından istifadə olunur – yuan, hongkonq dolları, sərbəst dövrəli valyuta. Bu zaman subyektlərin valyuta fəaliyyəti hakimiyyət dairələrinin sərt nəzarəti altında olur. Sahibkarlar istənilən valyutada hesablaşmalar aparmaq hüququna malikdirlər. Beləliklə də, valyuta rejimi də azad iqtisadi zonaların xarakterik cəhətlərindən hesab olunur.

Azad iqtisadi zonaların klassik formaları içərisində hazırda daha geniş yayılanları kimi aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- beynəlxalq nəqliyyat qovşaqlarının kəsişdiyi ərazilərdə yerləşən rüsumsuz zonalar;
- xarici ticarətə yönəlmiş ixracyönümlü sənaye zonaları;
- tətbiq edilən ölkədə mövcud olan elmi-texniki potensial əsasında yaradılan texnoloji-inkişaf parkları, yəni texnoparklar;
- iqtisadiyyatın əhəmiyyətli sferalarından sayılan bank və sığorta xidməti zonaları;
- idxal-sənaye zonaları və idxaləvəzedici məhsullar istehsal edilən zonalar.

Təcrübədə isə heç də iqtisadi zonaların fəaliyyəti yalnız yuxarıda sadalanan özünəməxsus xüsusiyyətlərlə məhdudlaşmır. Demək olar ki, iqtisadi zonaların bütün növlərində digərlərinə məxsus cəhətlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, inanmaq çətin olar ki, texnoloji inkişaf parklarında bank xidmətləri, sığorta və ticarət əməliyyatları kimi xidmətlər göstərilməsin.

Hazırda azad iqtisadi zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin böyük əksəriyyəti ciddi kapital qoyuluşlarına ehtiyac duyan yüngül sənaye sahəsini təmsil edən müəssisələrdir. Onlar əsasən tekstil və paltar, məişət elektronika, idman malları, plastik kütlə məmulatları, mebel, ərzaq, içki istehsal edirlər.

Lakin elə azad zonalar da vardır ki, onların ərazilərində daha çox ağır sənaye müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə səy göstərilir. Məsələn, trinidad və Tobaqodakı ixracyönümlü sənaye zonasında neft və neft-kimya emalı müəssisələri üstünlük təşkil edirlər. Qrenadadakı azad iqtisadi zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr burada hasil edilmiş boksit və alüminiumun emalı ilə məşğul olurlar. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin iqtisadi zonalarında kimya, neft-kimya və avtomobil şirkətləri üstünlük təşkil edirlər. Göstərilən ölkələrin azad zonalarında ağır sənaye müəssisələrinin yaradılması təbii ki, ilk növbədə bu ölkələrin təbii resursları ilə əlaqədardır. Qrenadada – boksit, Trinidad və Tobaqoda – neft, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində - neft və təbii qaz. Ancaq yenə də qeyd etmək yerinə düşər ki, göstərilən üç ölkənin hakim dairələrinin siyasəti heç də öz ölkələrində yaradılmış azad iqtisadi zonalarda ağır sənayenin inkişaf etdirilməsinə yox, əksinə, artıq mövcud olan ağır sənaye müəssisələrinin əsasında ixracyönümlü sənaye

zonalarının yaradılmasına yönəldilmişdir. Bu ələlxüsüs da ilk iki ölkəyə daha çox aiddir.

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, burada sözün əsl mənasında qanunauyğun təkamül baş vermişdir: neft və qazın hasilatı və emal edilməsi ilə əlaqədar müəssisələrin yaradılması sonradan ağır sənayenin digər sahələrində, xüsusən də maşınqayırma sahəsində müəssisələrin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Bir çox azad iqtisadi zonaların sənaye inkişafının xarakterik cəhətlərindən biri də odur ki, burada yerləşən şirkətlər bir qayda olaraq yerli resurslardan istifadəyə daha az yer ayırırlar. Bu şirkətlərin fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin yerli müəssisələri ilə zəif əlaqələr qurmalarının səbəbi kimi, iqtisadi zonaların qapalı xarakteri, orada fəaliyyət göstərən müəssisələrin istehsal profili və milli təchizatçıların zəif inkişaf etmiş potensiallarının olması izah edilir. Bu hal yuxarıda misal kimi göstərilən ölkələrə xas deyildir.

Eyni zamanda da inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən bir çox xarici şirkətlər yerli xammallardan və onların əsasında yaradılmış yarımfabrikatlardan istifadə etməkdə maraqlı olurlar. Onların bir çoxu bu ölkələrin azad iqtisadi zonalarında yerli xammalı emal edəcək iri sənaye zavodları yaratmışlar.

Bundan başqa daha bir amil də özünü göstərir: bir qayda olaraq, yerli xammaldan istifadə edən emaledici müəssisələr bu xammalların mənbələrinin yaxınlığında yerləşirlər (bu şaxta, neft quyusu və ya su elektrik stansiyası ola bilər). Eyni zamanda da ixrac yönümlü sənaye zonaları adətən iri məskunlaşma məntəqələrinə və ya sənaye mərkəzlərinə qonşu ərazilərdə formalaşırlar. Xammal resurslarının emalı ilə məşğul olan şirkətlər əsasən iri müəssisələr olur və öz fəaliyyətlərini bir neçə il irəliyə planlaşdıraraq uzunmüddətli müqavilələr əsasında çalışırlar. Bununla da onlar azad iqtisadi zonada elektron məmulatların yığılması ilə məşğul olan adi zavoddan və ya paltar tikən ixtisaslaşmış müəssisələrdən fərqlənirlər. Adətən belə hesab edilir ki, azad iqtisadi zonalara daha çox iri və güclü reputasiyaya malik şirkətlər birbaşa investisiyalar yatırırırlar. Lakin digər tərəfdən də, dünya praktikası göstərir ki, güclü transmilli korporasiyalar heç də azad zonaların üstünlükləri və imkanlarına ehtiyac duymurlar. Onlar istənilən

ölkədə və istənilən adi şəraitdə belə öz fəaliyyətlərini qura bilərlər. Əgər hansısa ölkədəki mühit və şərtlər kifayət qədər əlverişli deyilsə belə, yenə də çətin ki azad iqtisadi zonalar tərəfindən təklif edilən üstünlüklər bu cür korporasiyaların beynəlxalq inkişafa dair strategiyalarını dəyişə bilsin.

Bunun da əsas səbəblərindən biri də odur ki, bir çox ölkələrin azad iqtisadi zonalarında investorlar iri, məşhur transmilli korporasiyalar deyil, əksinə, xarici investisiyalar bazarına birinci dəfədən çıxan böyük olmayan firmalardır.

Öz ərazilərindəki azad iqtisadi zonalara kiçik xarici investorları cəlb etməyə çalışan Meksika, Yamayka, Mavriki kimi ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə məxsus orta və ya kiçik firmalar bir növ iri şirkətlərin fəaliyyətini tamamlayırlar.

Kiçik firmalar tez dəyişilən mühitə vaxtında reaksiya verir və ona daha rahat uyğunlaşırlar və bu ölkələrin daxili bazarının tələbatlarını ödəmək iqtidarına malik olurlar. Xarici kapitalın cəlb edilməsi baxımından inkişaf etməkdə olan ölkələr belə kiçik firmaların fəaliyyətindən daha tez yararlanmışlar, belə ki, bu cür şirkətlər iri transmilli korporasiyalardan fərqli olaraq bu sahədə daha sürətlə hərəkət edirlər.

Ağır iqtisadi vəziyyətdə olan regionlarda bizneslə məşğul olmaq arzusunda olan sahibkarlar üçün vergiqoyma sahəsində bir sıra güzəştlər verilməyə başlandı, onların fəaliyyəti isə daha az məhdudlaşdırıldı. Bundan başqa, biznesmənlər burada adətən yerli qanunvericilik normativləri ilə qadağan edilən bəzi əməliyyatları da həyata keçirmək hüququ aldılar. Belə zonaların sərhədləri daxilində banklar azad surətdə istədikləri valyuta ilə əməliyyatlar apara bilər və zona xaricində yaşayan müştərilərlə işgüzar münasibətlər yarada bilərdilər. Belə desək, burada valyuta mübadiləsi, kapitalın hərəkəti və s. üzərində nəzarət qoyulmurdu. Uzun müddət ərzində azad iqtisadi zonalar ərazisində əsasən kommersiya fəaliyyəti xarakterik idi. İqtisadi zonalarda mallar anbarlara yığılır və yalnız o əməliyyatlara məruz qalırdılar ki, bu zaman onların keyfiyyəti yüksəldilsin və xarici görkəmi yaxşılaşdırılsın və yalnız 60-cı illərin əvvəllərində azad iqtisadi zonalar ərazisindəki malların emalına icazə verildi. Adətən bu zaman bu və ya

digər formada məhsulun əlavə dəyərini yüksəldə biləcək hər növ əməliyyatlar həyata keçirilirdi.

Belə zonalarda malların emala məruz qalması hallarına tez-tez rast gəlinir və belə məhsulların müəyyən edilmiş ərazilərdən ixrac edilməsi zamanı bir sıra güzəştli şərtlər tətbiq edilir.

Azad iqtisadi zonaların ilkin olaraq yarandığı ərazilər xarici məhsulların sərbəst və rüsumsuz idxal-ixracı üçün nəzərdə tutulan ölkənin gömrük ərazisindən ayrılmış nəhəng dəniz limanları, dəmiryol şəbəkələri, aeroportlar və ya onlara yaxın regionlar hesab edilir. Belə zonalar bugünədək qorunub saxlanmışdır. Burada məhsullar məhdud və ya qeyri məhdud müddətə anbarlarda qorunub saxlanılır, yenidən emal olunur, qablaşdırılır, bir yerə yığılır, sonra isə rüsum ödəməklə həmin ölkənin daxili bazarına idxal edilir, ya da rüsum ödəmədən ölkə sərhəddindən xaricə ixrac edilir.

Belə iqtisadi zonalardan istifadə edilməsi təchizatçılara imkan verir ki, onlar öz məhsullarını onlara olan tələbin və qiymətin yüksələcəyinə qədər reallaşdırılmasını təxirə salsınlar, öz məhsullarını potensial topdan alıcılara nümayiş etdirləsinlər, gələcəkdə daha aşağı rüsum ödəməklə ölkədaxili bazara satsınlar.

Tarixə nəzər yetirsək, belə zonalardan öncə “azad limanlar” yaranmışdır. Başqa sözlə desək, belə ərazilərdə alıcı axtarıb tapanadək məhsullar rüsum ödəmədən anbarlarda saxlanılır. “Azad limanlar” ilkin olaraq yerli bazarın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış, daha sonra isə beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə təkan vermişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Genuya (1595-ci ildən), Venesiya (1661-ci ildən), Marsel (1669-cu ildən), Odessa (1817-ci ildən), Vladivostok (1862-ci ildən) və Batumi (1878-ci ildən) kimi şəhərlərdə “azad limanlar” mövcud olmuşdur. Bazarın inhisarlaşması və dövlətlərin proteksionist siyasətlərinin güclənməsi nəticəsində “azad limanlar” ləğv edilməyə başlandı, onların yerində və digər ticarət mərkəzlərində daha çox malların yenidən emalını əhatə edən azad iqtisadi zonalar yaranmağa başladı.

Azad iqtisadi zonaların bu tipinin əsasını qoyanlar ingilis P.Hall və S.Houv, həmçinin amerikalı S.Batler olmuşlar. Onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, böhran

vəziyyətlərinin müxtəlif anlarında dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etməklə iri sənaye mərkəzlərinin iqtisadi tənəzzülünün qarşısını almaq iqtidarında deyildir.

Qeyd edək ki, gömrük və digər rüsumların tətbiqi olmadan malların əlavə dəyərinin yüksəlməsi halları Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaradılmış iqtisadi zonaların fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir.

Azad iqtisadi zonaların inkişaf mərhələlərindən biri də sənayenin ayrı-ayrı sahələrində, bank və sığorta işində durğunluğun qarşısını almağa yönəldilmiş tədbirlər toplusu sayəsində 80-ci illərin əvvəllərində başlanmışdır. Bu mərhələnin xarakterik cəhəti kimi böhran vəziyyətində olan ayrı-ayrı regionların iqtisadi inkişafının güclənməsini hesab etmək olar. Belə ki, elə də böyük olmayan iqtisadi zonaların yaradılması yolu ilə Fransanın bir neçə departamenti və Britaniyanın 25-ə yaxın rayonu böhrandan çıxdı. Azad iqtisadi zonaların inkişafının qeyd edilən mərhələsinin digər vacib tendensiyalarından biri də bu zonalarda yerləşən müəssisələrin fəaliyyətinə vergilər sahəsində güzəştli şərtlərin tətbiqi və idarəetmədə bürokratik əngəllərin ləğv edilməsidir.

Hazırda iqtisadi zonaların təcrübəsində xarici investorlar üçün çoxsaylı güzəştlər və stimullar tətbiq olunur. Bir qayda olaraq, bu güzəştlər hər iqtisadi zonanın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif cür olur. Məsələn, Cənubi Koreyada azad iqtisadi zonalarda yaradılmış müəssisələr ilk 5 ildə vergilərdən tamamilə azad edilirlər, növbəti 3 ildə isə vergilər 50%-dək azaldılır.

Şri-Lankada isə vergilərin tamamilə ləğv edilməsi 2-10 il çəkir ki, bu zaman da iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən müəssisələrin xüsusiyyəti, orada çalışan insanların sayı, dövrəli valyutanın axını, tətbiq edilən texnologiya və s. nəzərə alınır. Hazırkı dövrdə müxtəlif ölkələrdə azad iqtisadi zonaların yaradılması zamanı aşağıdakı məqsədlərə çatmaq vəzifəsi qarşıya qoyulur:

- nəinki iqtisadi zona daxilində, həm də ondan xaricdə də işçi qüvvəsinin məşğulluğunun təmin edilməsi;
- sərbəst dövrəli valyuta ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- iqtisadi zonalarda ixracçıya məhsullar istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin təşkil edilməsi. Lakin bu zaman çalışmaq lazımdır ki, həmin şirkətlər daxili bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələri sıxışdırmasınlar.

Bundan başqa, öz ərazilərində azad iqtisadi zonaları yaradan bir çox ölkələr hesab edirlər ki, bunun nəticəsində onlar iqtisadi cəhətdən geri qalan regionların inkişafına, texnologiyanın modernləşməsinə, yeni nou-hauların əldə edilməsinə, yerli mütəxəssislərin təhsil və peşə səviyyəsinin artırılmasına, əməyin yeni üsullarla təşkilinə, həmçinin ixracyönümlü məhsulların istehsalı üçün daxili xammal resurslarından istifadə edilməsinə nail olacaqlar.

Bunun klassik misalı kimi Braziliya Amazoniyasında yerləşən Manaus “azad limanı” çıxış edə bilər ki, burada ixraca işləyən xarici müəssisələr həmin ərazidəki xammal resurslarını da istehsala cəlb etməyə məcburdurlar.

Yeri gəlmişkən, ilk öncə ixracyönümlü sənaye zonası kimi yaradılan yuxarıda adı çəkilən ərazidə zaman keçdikcə maraqlı dəyişiklik baş vermişdir: belə ki, bu ərazi müəyyən müddətdən sonra təmiz idxal zonasına çevrilmişdir. Hazırda “azad liman”a daxil olan bütün məhsullar braziliya bazarı tərəfindən udulur.

Buna misal olaraq digər zonaları da göstərmək olar. Lakin onlarda ixrac ediləcək məhsulların emalı formasından idxal formaya keçid hələdə radikal olaraq baş vermişdir. Belə ərazilər sırasına Çin, Meksika, Barbados və digər ölkələrdə yerləşən azad iqtisadi zonalar daxildir. Bu cür transformasiyalar bəzən mənfi xüsusiyyətləri ilə də nəzərə çarpırlar. Onlardan ən əsası kimi qeyd etmək olar ki, bəzi ölkələrdə yerləşən azad zonalarda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər bu cür ərazilərdən digər ölkələrin bazarlarında tələb yaratmayan keyfiyyətsiz məhsulların satışı yeri kimi istifadə etməyə çalışırlar.

Beləliklə, istənilən ölkədə azad iqtisadi zonanın yaradılması zamanı bu və ya digər ərazinin sürətli inkişafına nail olmaq əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Belə zonaların inkişafı həmin ölkənin hökumət dairələrinə milli iqtisadiyyatdakı böhran vəziyyətlərini yumşaltmaq və regionda dövlət investisiyalarının yatırılması çətinliklərini aradan qaldırmaq imkanı yaradır.

Azad iqtisadi zonalarda həyata keçirilən layihələrin məzmunu və formaları zaman keçdikcə ilkin formasını dəyişməklə başqa istiqamət almağa başlayır. Misal üçün, 60-cı illərin əvvəllərində Mavrikidə ilk ixracyönümlü sənaye zonasının yaradılması üçün ilk addımlar atılmış və belə müəyyən olunmuşdur ki, burada istehsal olunacaq elektron sənayesi məhsullarının xüsusi çəkisi 30%, toxuculuq

sənayesində 25%, metal emalı müəssisələrinin məhsulları 15%, xammalın emalı ilə məşğul olan müəssisələrin istehsal edəcəkləri məhsulların xüsusi çəkisi 10-30% olacaqdır. Lakin artıq 80-ci illərin ortalarına kimi toxuculuq sənayesi və paltar tikişi ilə məşğul olan müəssisələrdə iqtisadi zonanın əhalisinin 87%-i, mebel istehsalı və ağac məmulatları müəssisələrində 2,5%-i, zərgərlik məmulatları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə isə 2%-i çalışırdı. İlk illərdə sürətlə inkişaf edən elektron sənayesi müəssisələri isə sonradan demək olar ki aradan çıxmağa başladılar (saat istehsal edən müəssisələri çıxmaq şərtlə). Azad iqtisadi zonaların inkişafı mərhələlərində baş verən bu cür dəyişikliklər ən çox fəaliyyət göstərən müəssisələrin xarakterindən asılı olmuşdur. Əgər burada kapital qoyuluşu etmiş ilk investorlar elektron sənayesini təmsil edirdilərsə, növbəti illərdə isə onlar daha çox digər sahələri təmsil etməyə başladılar.

Bu cür tendensiyalar sənayenin digər sahələrinə də xarakterik haldır. Məsələn, Şri lankanın ixrac yönümlü sənaye zonasında məşğul əhalinin 90%-i, Dominikan respublikasında 60%-dən çoxu, Misirdə isə 54%-i tekstil və paltar istehsalı sahələrində çalışırlar. Bu cür vəziyyətin yaranması səbəbləri kimi iqtisadi zonaların inkişafı dinamikası, xarici investisiyalara münasibətdə dövlət orqanlarının nəzarətinin olmaması, həmçinin milli və xarici şirkətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin zəif olması izah edilir.

İnkişafın nəticəsi olaraq bəzi azad iqtisadi zonalar bank və sığorta əməliyyatları sahəsində ixtisaslaşmağa başladılar. Onlar bank-franko zonaları kimi adlandırılırlar. Məsələn, Lüksemburqda aktiv fəaliyyət göstərən iri alman bankları bu ölkədə mövcud olan güzəştlərin hesabına məcburi pul ehtiyatlarının yaradılması barədə olan dövlət qanunundan yan keçə bilirlər. Daha məşhur bank-franko zonaları Honqkonq, Sinqapur, Bəhreyn və Manilada, həmçinin Karib dənizindəki bir çox adalarda (Baham, Bermud və digər adalarda) yaradılmışdır.

Karib hövzəsi ölkələrində fəaliyyət göstərən bankların kredit əməliyyatlarının ümumi həcmi 80-ci illərdə 200 milyard dollardan çox dəyərləndirilmişdir ki, bu da dünyadakı bütün beynəlxalq kredit aktivlərinin 13%-ə bərabər olmuşdur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr ərazisində yerləşən belə maliyyə mərkəzlərini bəzən də “offşor-mərkəzlər”, həmçinin xarici kreditor və debitor arasındakı bu və ya digər əməliyyatları xarakterizə edən “offşor-sövdələşmələri” kimi adlandırırlar. ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sisteminin İdarə Heyətinin üzvlərindən olmuş H.Uollik “offşor mərkəzləri”ni kredit vəsaitlərinin qeyri-rezidentlərin əlində cəmləşdiyi və onların banklar və ya digər maliyyə institutlarının vasitəçiliyi ilə digər qeyri-rezidentlərə təqdim edildiyi coğrafi məntəqə kimi xarakterizə edir. Bu cür əməliyyatlar daha çox Karib hövzəsi ölkələrinin bank-franko zonalarına xasdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür mərkəzlər təkcə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə deyil, o cümlədən sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə də yerləşir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu termin “offşor” kimi də adlandırılır. Bu ölkələrdə fəaliyyət göstərən bank biznesi beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində, xüsusən də Londonda valyuta-kredit resursları əsasında qeyri-milli xarakter daşıyır. Azad bank zonalarında maliyyə-kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün çox əlverişli mühit yaradılmışdır ki (bankların vergilərdən tam və ya qismən azad edilməsi), bu da xarici kredit institutları və beynəlxalq kapitalın əraziyə cəlb edilməsini sürətləndirir. Buna görə də onlara tez-tez “vergi sığınacağı” və ya “fiskal oazislər” kimi də ad verirlər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr ərazisində yerləşən azad bank zonalarının uğurlu fəaliyyəti Amerika Birləşmiş Ştatları və digər kapitalist ölkələrinin maliyyə maraqlarına nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Amerikan ekspertlərinin dəyərləndirmələrinə görə, amerikan banklarının fəaliyyətlərini öz ölkələrində həyata keçirməmələri nəticəsində ABŞ hər il orta hesabla 4 milyard dollarlıq gəlirdən məhrum olur. 80-ci illərin ortalarında ABŞ kapitalının yalnız Karib hövzəsi ölkələrində yerləşən iqtisadi zonaldakı bank hesablarına ümumi axını 80 milyard dollara qədər olmuşdur. 70-ci illərdə beynəlxalq kapital bazarında öz mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə itirən ABŞ Nyu-Yorkdakı maliyyə mərkəzinin qüdrətini möhkəmləndirmək məqsədilə ölkənin hökumət orqanları 1981-ci ildə həmin ərazidə öz azad bank zonalarını yaratdılar. Onlar bir çox “offşor mərkəzlər”ə, yerli və xarici banklara Nyu Yorkda beynəlxalq bank təsisatlarını yaratmağa imkan verdilər ki, bunun üçün də ölkədə transmilli biznesin inkişafı

üçün böyük azadlıq və güzəştli vergi rejimi yaradılmışdı. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələrində bu cür zonaların yaradılmasının əsas məqsədi beynəlxalq əməliyyatlarının çox hissəsini xüsusən digər ölkələrin “offşor mərkəz”lərində həyata keçirən yerli bankların fəaliyyət istiqamətini yenidən öz ölkələrinə yönəltməkdən ibarətdir.

Sığorta əməliyyatlarını tənzimləyən normativlərin sərtliyi azad sığorta zonalarının da yaranmasına gətirib çıxardı. Misal kimi xüsusi növ risklərin sığortalanması ilə məşğul olan Londonun “Lloyd” şirkətini göstərmək olar (bura oğurluq, yanğın, vətəndaş məsuliyyəti və s. kimi ənənəvi risklər aid deyil). “Lloyd” şirkətinin bu cür fəaliyyətlə məşğul olması onu qeyri-ənənəvi risklərin sığortalanması sahəsində inhisara çevirmişdir. London azad sığorta zonasının prototipi olaraq 80-ci illərdə Nyu Yorkda da bu cür zona yaranmağa başladı. Lakin burada assosiasiyalar müştərilərin qorunmasına nəzarət sahəsində güzəştli rejimi müəyyən qədər məhdudlaşdırmışdılar, yəni güzəştlər əsasən xüsusi növ risklərdə, (məsələn, lizinq müqavilələrin ləğv edilməsi zamanı), həmçinin illik ödənişləri 100000 dolları ötən sığorta müqavilələrində tətbiq olunurdu.

Göründüyü kimi, Qərbdə azad iqtisadi zonaların yaradılması daha geniş inkişaf etmişdir. Bir çox hallarda onların inkişafı bu cür zonaların mövcud şəraitdə və iqtisadi vəziyyətdə milli iqtisadiyyata nə kimi xeyir verə bilmələrindən asılı olur. Dünya təcrübəsində azad iqtisadi zonaların yaradılmasının 2 variantı təklif edilir. “Yuxarıdan aşağıya” variantında zonaların mərkəzi hakimiyyət orqanlarının təşəbbüsü və dövlət proqramlarının çərçivəsində təşkili nəzərdə tutulur (məsələn, Cənubi Koreyadakı kimi). “Aşağıdan yuxarıya” variantında isə azad iqtisadi zonalar bazar prinsipləri əsasında öz-özünə təşkil edilir (Dominikan Respublikası, Polşa). Təcrübədə daha çox 2-ci varianta rast gəlinir. Bundan başqa şəxsi və dövlət maliyyələşdirilməsi kimi qarışıq formadan da istifadə edilir. Azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə bağlı təkliflər ilk öncə səlahiyyətli dövlət, federal və ya regionala orqanlardan gəlir, qərar qəbul edildikdən sonra isə onun həyata keçirilməsi üçün şərait formalaşdırılır. Zonaların təşkili zamanı daha çox nəzərə alınan meyarlar yerin seçilməsi, sosial və istehsal infrastrukturunun, azad iqtisadi zonanın sahəvi strukturunun yaradılması kimi məsələlərdir.

II FƏSİL

BEYNƏLXALQ İQTİSADIYYATDA İXRAC-İSTEHSAL ZONALARININ ÜMUMİ CƏHƏTLƏRİ VƏ ONLARIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

II.1. İxrac-istehsal zonalarının yaradılmasına dair dünya təcrübəsi

İqtisadiyyatın sürətli artım templəri ölkə qarşısında sənayeyə və iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun elmtutumlu sahələrinin inkişafına yönəltmək məqsədilə daxili və xarici investisiya axınlarının diversifikasiyası, ixrac məhsullarının istehsalının həcmnin artırılması kimi qarşısıalınmaz məsələlər durur. Bizim fikrimizə görə, dünyanın bir çox ölkələrində də olduğu kimi istehsal sferasına kapitalın cəlb edilməsinin ən effektiv aləti kimi azad iqtisadi zonaların müxtəlif formaları çıxış edirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsində azad iqtisadi zonalar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn olaraq qeyd etməliyik ki, postsovet ölkələrindən olan Moldovada yaradılmış azad sənaye zonasında 2 il ərzində 22 ölkəni təmsil edən 64 xarici firma qeydiyyatdan keçmişdi. 30 sentyabr 1998-ci ilə olan məlumata görə buraya 62 milyon ley investisiya edilmişdir ki, bunun da 1/5-i zonanın infrastrukturunun inkişafına yönəlmişdir. 1998-ci ilin sonuna isə bu rəqəm artıq 100 milyon ley təşkil etmişdi (qanun 1995-də qəbul edilib). Yeni növ fəaliyyət sahələri meydana gəlirdi. Azad zonanın ümumi ticarət dövriyyəsidəki payı 11%-ə çatmışdı. Ölkədə kompüter, televizor və s. bu kimi elektron məhsullar istehsalı başlamışdı. Bu zonadan büdcəyə ödənişlər zonanın yaradıldığından əvvəlki illərə nisbətən 15 dəfə artmışdı. Dinamika çox maraqlıdır. Belə ki, əgər 1997-ci ilin birinci yarım ilində büdcəyə ödənişlər 2,4 milyon ley olmuşdusa, ikinci yarım illikdə isə bu rəqəm 6,5 milyon ley təşkil etmişdir. Bu illər ərzində 1500-ə qədər yeni iş yerləri açılmışdır.

Moldovada azad sənaye zonasının yaradılması iqtisadi və sosial həyatın böhranlı vəziyyətdən çıxarılması məqsədilə yaardılmışdır. Qarşıya qoyulmuş məsələlərdən biri də zona ərazisində ixrac yönümlü məhsullar istehsalını təşkil etmək idi. Zonanın ticarət dövriyyəsinin 40%-i pərakəndə satış mərkəzlərinin payına düşmüşdür. 1998-ci ildəki qanunvericiliyə görə hər bir fiziki şəxs ayda 250 dollar məbləğində malı ƏDV və gömrük rüsumları alınmadan idxal edə bilərdi.

Azad zoannın təşkili zamanı ön plana çəkilən vacib məsələlərdən biri qara bazarla mübarizədir. Hazırda Azərbaycanda da bu problemin həlli çox vacibdir.

Azad sənaye zonasında ticarətin meydana gəlməsi qara bazarın monopoliyasına son qoya bilər və bu sahədə qiymətlər aşağı düşər. Ancaq yenə də Moldovanın alıcıları daha çox bu azad zonaya üstünlük verdilər, belə ki, burada qida məhsullarının keyfiyyəti, texniki vasitələrin alınmasında isə təminat təmin edilirdi. Lakin nəzərə də almaq lazımdır ki, azad zonada tətbiq edilən güzəştlər zamanı daxili və xarici investorlar arasında ayrışikliyə yol verilməməlidir. Moldova təcrübəsi göstərir ki, ədalətə yol verilməməsi daxili sahibkarların ciddi etirazına səbəb olmuşdur.

Azad zonaya idxal edilən və buradan ölkənin digər ərazilərinə ixrac olunan məhsullar ƏDV və aksiz vergisindən azad edilirdilər. Həmçinin malların emal səviyyəsi 50%-i keçmədiyi təqdirdə onların xarici ölkələrə ixracı zamanı da rüsum alınmırdı. Bundan başqa, azad zona ərazisində ofislərin fəal surətdə tikintisi həyata keçrilir. Xidmət sahəsinin genişlənməsi isə azad zonanın inkişafında əsas amillərdəndir. Moldova təcrübəsinə görə, zona ərazisində ofislərin açılması zamanı firma ƏDV-siz fəaliyyət göstərmək imkanı qazanır. Həmçinin rezidentlər fəaliyyət göstərdikləri ilk 5 il ərzində gəlir vergisi ödəməkdən 45% həcmində azad edilirlər. Bundan başqa, zonanın inkişaf etdirilməsinə 250 000 dollardan az olmayaraq sərmayə yatırmış investorlar 5 il müddətinə mənfəət vergisindən tamamilə azad edilirlər. İstənilən azad iqtisadi zonada biznes fəaliyyəti əlverişli müvafiq mühit olmadan inkişaf və tərəqqi etmir. Azad iqtisadi zonalarda biznes mühiti və ya müvafiq biznes infrastrukturunu biznes fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılır. Buna görə də azad iqtisadi zonalarda layihələrin hazırlanmasında müvafiq biznes infrastrukturunun qiymətləndirilməsi vacib amildir. Azad iqtisadi zonalarda səmərəli biznes fəaliyyətində müvafiq yardımçı qurumların yaradılması da olduqca vacibdir. Burada sənaye-ticarət palatalarının əhəmiyyəti müstəsnaadır. Bu strukturun xidməti vasitəsilə xarici biznesmenlər hər hansı bir ölkədə sərmayə qoyuluşlarını gerçəkləşdirərkən müvafiq informasiyaları əldə edirlər. Dünyanın istənilən ölkəsində azad iqtisadi zona yaradılarkən onun harada yerləşdirilməsi, infrastruktur, işçi qüvvəsinin keyfiyyəti, bu ərazidə fəaliyyət göstərəcək

müəssisələrin xarakteristikası, yaradılmış azad iqtisadi zonanın ölkənin mədəni, sosial-iqtisadi həyatına təsiri və zonanın təşkilində hakimiyyət orqanlarının rolu nəzərə alınmalıdır.

Cədvəl II.1.

Azad iqtisadi zonaların xarakteristikası

XARAKTERİSTİKA	TƏSVİRİ
<u>YERLƏSDİRİLMƏSİ</u>	• kiçik şəhərlərdən və kəndlərdən ibarət ərazilər
<u>MÜƏSSİSƏLƏR</u>	• müəssisələrin şəbəkəyə integrasiyası: ticarət, istehsal, satış; • iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə region daxilində sıx münasibətlər; • regionlar arasında sıx kooperasiya münasibətlərinin qurulması; • sürətlə innovasiyalaşdırmanı həyata keçirməyə yol açan elastik istehsal strukturu (texnologiya); • birgə xidmətlərin təşkili; • yüksək sahibkarlıq qabiliyyəti və fəaliyyəti; • işəgötürənlərlə işçilər arasında xoş münasibətlərin bərqərar olması
<u>İŞÇİ QÜVVƏSİ</u>	• iş yerlərinin elastikliyi; • mütəxəssislərin ixtisaslarının yüksək səviyyədə artırılması; • hazırlığın sisteməlik olaraq artırılması • yarımştat məşğulluğun bölüşdürülməsi • çalışqanlıq, hər kəsin özünə aid olan işi düzgün və vaxtında yerinə yetirməsi • əmək haqqı və bonus ödənişlərinin stimullaşdırıcı səviyyəsi;
<u>İNFRASTRUKTUR</u>	• yüksək inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu; • ictimai infrastrukturun yüksək səviyyəsi; • hərtərəfli logistika xidmətlərinin təşkili
<u>YERLİ HAKİMİYYƏT ORQANLARI</u>	• iqtisadi məsələlərin azad surətdə həlli; • sahibkarlarla birgə işin, əməkdaşlığın təşkilinin genişlənməsi və onların fəaliyyətinin daim dəstəklənməsi; • mübahisələrin sürətlə, düzgün və yüksək keyfiyyətdə həllinə nail olunması; • birgə xidmət göstərilməsində iştirak etmək
<u>MƏDƏNİYYƏT</u>	• yerli ictimaiyyətlə sıx əlaqələr; • yerli adət ənənələr, bayramlar və s bu kimi tədbirlər; • əhali arasında təbəqələşmənin aşağı olması, əsasən orta təbəqənin üstünlüyə malik olması; • vətəndaş cəmiyyətlərinin yüksək fəallığı
<u>TƏHSİL</u>	• yüksək səviyyəli ibtidai və orta təhsil; • mütəxəssislərin ixtisasının artırılması yönündə müəssisələrlə təhsil ocaqları arasında sıx əlaqələrin qurulması; • tədqiqatların aparılması məqsədilə ali təhsil mərkəzlərlə tədqiqat institutları arasında sıx əməkdaşlığın qurulması

Yuxarıda göstəriləni kimi hazırda dünyada müxtəlif tipli 400-dən 2000-ə qədər azad iqtisadi zona fəaliyyət göstərməkdədir. İlk AİZ 1934-cü ildə qəbul edilmiş akt əsasında xarici ticarət formasında ABŞ-da yaradılmışdır. Bunu

yaratmaqda da əsas məqsəd gömrük rüsumları və yığımlarının azaldılması yolu ilə xarici ticarət fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi olmuşdur.

Bunun üçün də ilk növbədə avtomobil istehsalı üçün lazım olan detal və digər komponentlərin idxalına qoyulan tarifləri aşağı salmaq lazım gəlmişdir. Xarici ticarət zonasında anbarlar, doklar, aeroportlar yerləşdirildi. Göstərilən zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr, zonaya idxal olunan məhsulların sonradan üçüncü ölkələrə ixracı zamanı ABŞ-ın gömrük nəzarəti altında olurdular. ABŞ firmalarına məxsus məhsulların ixrac edilməsi məqsədilə yenidən emalı baş verdiyi hallarda da gömrük xərcləri aşağı salınırdı. Əgər məhsullar zonadan ABŞ ərazisinə gətirilirdisə, bu halda onlar ölkənin gömrük qanunvericiyində nəzərdə tutulmuş bütün prosedurlardan keçirdilər.

Azad iqtisadi zonaların yaradılmasının uğurlu variantlarından biri kimi 1957-ci ildə İrlandiyanın “Şennon” aeroportunda yaradılmış əlverişli zonanı misal göstərmək olar. Zonanın ərazisi cəmi 15 hektar tutmuşdur. Məqsəd isə çox ciddi idi: yeni əlavə 300 iş yeri əldə edilməsinə nail olmaq. Təbii ki nəticələr gözlənilməyindən də yüksək oldu. Azad iqtisadi zonaların daha uğurlu bir nümunəsi kimi 1982-ci ildə İngiltərənin “Dok-Aylend” aeroportu ərazisində yaradılmış zona çıxış edə bilər. Bu AİZ-in sahəsi isə 2000 hektar təşkil etmişdir. Bu proqramın reallaşdırılması üçün isə 1 milyard funt-sterlinq ayrılmışdır.

1967-ci ildə isə Braziliyada azad iqtisadi zonaların daha bir forması yaradıldı - "Manaus azad zonasının sənaye mahalı". Bu AİZ üçün ayrılmış torpaq sahəsi isə – 3,6 min kv.Km olmuşdur. Məqsəd – sənaye istehsalının inkişafının stimullaşdırılması; məqsədə çatmaqda əsas vasitələr – vergi güzəştləri. Bu zona olduqca sürətlə inkişaf etmiş və bütün Braziliya iqtisadiyyatının dirçəlməsində yeni mərhələ olmuşdur. Bu AİZ-in əsasını təxminən 30 xammal və yanacaq-energetika sahələri təşkil edirdi ki, onların məhsulları da əsasən elə ölkənin özündəcə istehlak olunurdu. Zonanın istehsalının 3-5%-i isə ixraca gedirdi.

1978-ci ildə Çinin 14 sahiləyi şəhərində azad iqtisadi zonalar yaradılmağa başladı. Məqsəd xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi olmuşdur. Məqsədə çatma alətlərini isə - vergi və gömrük sahəsindəki güzəştlər təşkil etmişdir. Onların yaradıldığı zaman hər il hər hektara təxminən 15-17 milyon dollar məbləğində

vəsait qoyulurdu. Yaradıldığı vaxtdan 1987-ci ilə kimi Çinin azad iqtisadi zonalarına 22 milyard dollara qədər kapital qoyuluşu edilmişdir. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin 2/3-si onların payına düşürdü. 1990-cı ildə yalnız Şenjen zonasının ixracı 3 milyard dollar olmuşdur. Cənubi Koreya, Malayziya, Sinqapur, Hoqkonq ərazisində yerləşən və əsasən məhsulların ixracına yönəldilmiş “nöqtəvi” zonalar üstünlük təşkil edir: dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrindəki bütün belə zonaların 90%-i məhz bu regiona düşür.

Elmi-texniki zonaların da sürətli inkişafı daha çox maraq doğurur. 1973-cü ildə ABŞ-da onların sayı 84 olmuşdur; burada 142 min işçi və 45 min alim çalışmışdır. Onlardan ən böyüyü isə “Sellikon Velli”dir. Dünyada istehsal edilən hesablayıcı texnika və kompüterlərin 20%-i məhz bu ərazinin hesabına düşür. Hazırda isə ABŞ-da daha 1000 belə azad zonanın yaradılması planlaşdırılır.

Nəhayət, dünyada geniş yayılmış azad zonaların formalarından biri olan “offşor zonalar” barədə: “vergi oazisləri” adlanan bu ərazilərdə beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının bir çox hissəsi həyata keçirilir. “Offşor zonalar” daha çox ada ərazilərində geniş yayılmışdır. Misal üçün: Antil, Baham, Bermud, Virciniya, Kayman, Barbados, Kipr, Malta, Modeyra kimi adalar, həmçinin Hoqkonq, Qərbi Samoa, İrlandiya, Liberiya, Livan, Lixtenşteyn, Panama, Sinqapur və s. bu kimi ölkələr. Offşor zonalar bu ərazilərdən istifadə edən təsərrüfat subyektlərinə aşağıdakı üstünlükləri verir: vergi güzəştləri, azad fəaliyyət, praktiki olaraq valyuta nəzarətinin olmaması, rezidentlərlə istənilən xarici valyuta ilə əməliyyatların aparılması imkanı, xərclərin elə yerindəcə silinməsi, maliyyə əməliyyatlarının anonimliyi və konfidensiallığı (narkobizneslə əlaqəli və ya digər şübhəli əməliyyatlar zamanı dövlət orqanlarına izahat verilməsi tələb olunur). Bu zaman zonanın daxili borc kapitalı bazarı rezidentlərin hesablarından təcrid edilir. İş orasındadır ki, offşorların klassik forması, bu zonada yalnız qeyri-rezidentlərin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olmasını özündə əks etdirir.

Öz növbəsində vergi güzəştləri müxtəlif variantlarda tətbiq edilir. İrlandiya və Liberiyanın offşor zonalarında vergilər tutulmur. İsveçrədə isə vergilər tutulsa da, bu çox aşağı səviyyədə baş verir. Antil adaları, Lixtenşteyn və Panamanın offşor zonalarında isə firmalar qeydiyyatdan keçən zaman müəyyən məbləqədə

haqq ödəyirlər. Belə zonalarda adətən həmçinin şirkətlərdən illik qeydiyyat haqqı, bank və sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün verilən lisenziyaya görə haqq, trust əməliyyatlarının aparılması üçün verilən lisenziyaya görə haqq alınır. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, əgər İrlandiya və İsveçrədə offşor firmalardan minimal mühasibat uçotu tələb edilsə, Antil adaları, Liberiya, Panama, Lixtenşteyndə şirkətlərin üzərinə hətta bu cür tələblər belə qoyulmur. Qərbi Samoada isə mühasibat uçotunun xüsusi bir forması və hazırlanma metodu müəyyənləşdirilməmiş və bu, şirkətlərin sahibləri tərəfindən könüllü olaraq sərbəst seçilir.

Bu sahədə Macarıstanın da təcrübəsi maraq doğurmaya bilməz. Bu ölkədə offşorların klassik rejimi formalaşdırılmışdır. Offşor şirkətlər mənfəət vergisindən 85%-ə qədər endirim əldə edirlər ki, bu da real vergi dərəcələrinin 5,4%-ə qədər azaldılmasına gətirib çıxarır. Burada offşor şirkətlərə xarici valyuta ilə əməliyyatlar aparmaq hüququ verilir; onlar xarici valyuta ilə əməliyyatları tənzimləyən dövlət orqanlarının xüsusi icazəsi olmadan belə xarici kreditlər əldə edə bilirlər; həmçinin xarici banklarda öz hesablarını açə bilərlər, yalnız bir şərtlə ki həmin hesabın müəyyən bir hissəsi macar bankına daxil edilsin. Belə şirkətlərin vasitəçilik fəaliyyətləri Rusiya ilə xarici ticarətlə, həmçinin rus firmaları arasında vasitəçilik etməklə məhdudlaşdırılır. Bu cür məhdudlaşdırmanın da prinsipi çox sadədir – offşor güzəştlərini xarici ticarətdə əsas və üstünlük təşkil edən məhsul axınına və yaxşı tanınmış iş adamlarına yönəltmək.

Analoji halın həm də Rusiyada yaradılacaq offşor zonalarında tətbiqi planlaşdırılır. Belə ki, offşor şirkətləri üçün güzəştlər məqsədyönlü şəkildə Almaniya, ABŞ, Türkiyə, Macarıstan, Britaniya, İsveçrə, Finlandiya, Avstriya, Çin, Niderland kimi əsas ticarət partnyorları ilə əlaqələrin genişləndirilməsi və stimullaşdırılmasına yönəldilə bilər.

II.2. Beynəlxalq iqtisadiyyatda aparıcı ixrac-istehsal zonalarının mövcud vəziyyətinin təhlili

İxrac-istehsal zonasının məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılması, ölkəyə isə xarici şirkətlərin cəlb edilməsi üçün iqtisadi mühitin yaradılması vacib idi. İslahatların ilk illərində artıq bilinirdi ki, ixrac-istehsal zonaları açıq iqtisadiyyat qurur. Çin hökuməti bunu bütün dünyaya bəyan edərək konkret fəaliyyət proqramı qəbul etdi.

1983-cü ildə Çin hökuməti ölkədə xarici kapital məsələsinə həsr edilmiş ilk işçi müşavirə keçirdi. O vaxtdan etibarən, xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyət ölkənin qapılarının dünya dövlətlərinin üzünə açmağı nəzərdə tutan dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsi sayılır.

Dünya integrasiyasına qovuşmağa imkan verən müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması ön plana çəkildi. Qısa bir dövr ərzində xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qanunlar qəbul edildi.

Məsələn, həm Çin kapitalından, həm də xarici kapitaldan istifadə edilməsinə əsaslanan müştərək müəssisələrin qarşılıqlı əməkdaşlığı nəticəsində, eləcə də 100% xarici kapital hesabına yaradılmış müəssisələrin, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin təşkili və fəaliyyət mexanizmini tənzimləyən qanunların qəbul edilməsi xarici investisiyaların ölkəyə axınını sürətləndirməklə, iqtisadi dirçəlişin mühüm amilinə çevrilməyin əsasını qoydu. Bütün bu kimi miqyaslı tədbirlərə baxmayaraq, bir sıra xarici ekspertlər son illərə kimi Çini qapalı iqtisadi siyasət yeridən ölkə kimi qələmə verməyə səy edirdilər. Çin reallığı həmin xarici ekspertlərin dediklərinin əksini sübut edir. Çin hökuməti milli mənafeləri əsas götürərək, qarşılıqlı-faydalı xarici iqtisadi əməkdaşlıq probleminə çox ciddi yanaşır.

1984-cü ildə Çin hökuməti beynəlxalq əməkdaşlıq hesabına iqtisadi inkişafı sürətləndirmək məqsədilə daha bir addım ataraq, 14 şəhərə dənizkənarı açıq şəhər statusu verdi. Ölkənin iri və orta şəhərlərində 15 kömrüksüz zona, 32 texniki –iqtisadi mənimsəmə zonası, dövlət əhəmiyyətli yeni və yüksək texnologiyaların mənimsənilməsi 53 zona yaradılmışdı.

Dünyada miqyasına görə analoqu olmayan dənizkənarı zona, sərhədyanı bölgələr və axili kontinental rayonlar bazasında İxrac-istehsal zonasının xarici aləm üçün açıqlığını təmin edən çoxşaxəli və ahəngdar fəaliyyət göstərən struktur yaranmışdır. Bu rayonların hər biri xarici bazara səmtləşən iqtisadiyyatın inkişafı, valyuta gəlirlərinin artırılması, xaricdən qabaqcıl texnika və texnologiyaların idxal edilməsində “pəncərə” rolu oynayır.

Neçə ildir ki, Çinin bütün iri şəhərləri böyük bir tikinti meydançasının xatırladır. Xüsusi iqtisadi rayonlarda investorlaq üçün ölkənin digər rayonları ilə müqayisədə güzəştli viza rejimi və vergi güzəştləri müəyyən edilmiş, iqtisadiyyatın idarə edilməsi ilə bağlı məsələlərdə həmin investorlara mühüm səlahiyyətlər verilmişdir.

Müştərək müəssisələrin və tamamilə xarici kapitaldan istifadə edilməsinə əsaslanan müəssisələrin əksəriyyəti məhz xüsusi iqtisadi rayonlarda yaradılmışdır. Yalnız hərbi sənayedə, kömür sənayesində və strateji əhəmiyyət kəsb edən başqa sahələrdə xarici kapitalın iştirakı ilə müəssisələr yaradılması məhdudlaşdırılmışdır.

14 il keçəndən sonra, 1997-ci ilin dekabr ayında Pekində keçirilmiş ikinci işçi müşavirədə xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində görülmüş işlərə yekun vuruldu, xarici iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində işlərin vəziyyəti təhlil edildi, perspektivlər müəyyənləşdirildi.

Çində islahatlar plana uyğun və məqsədyönlü şəkildə - “mədəni inqilab” və uğursuz “böyük sıçrayış” dövrlərində yol verilmiş səhvlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir və bu islahatlar elə səviyyəyə çatıb ki, sərmayə kimi qoyulmuş vəsaitlər özləri də yeni sərmayələr cəlb edir, ölkəyə xarici investisiyalar axınının get-gedə güclənməsi üçün yeni real imkanlar açır.

Həyata keçirilmiş uğurlu siyasət nəticəsində Çin ölkəyə xarici kapital cəlb edilməsi göstəricisinə görə dünyada ikinci yerə çıxdı. Hazırda 170-dən artıq əcnəbi dövlət və region Çin iqtisadiyyatına sərmayə qoyur.

Çin Xalq Respublikasının dünya iqtisadiyyatında rolu, inkişaf meylləri barədə fikir yürütmək üçün beynəlxalq statistikada özünü doğrulmuş göstəricilərdən istifadə etmişik. Onlardan ölkənin dünya ticarətində iştirakı, idxalın ümumi daxili məhsula, ixracın ümumi daxili nisbəti, təcrübədə idxal və ixracın

cəminin ümumi daxili məhsula nisbəti, eləcə də idxalın əmtəə dövriyyəsinə nisbəti və s. göstəricilər də tətbiq olunur. Aparılan araşdırmalar bir daha sübut etmişdir ki, bütün saydığımız göstəricilərin dinamikası bir meyli ifadə edir: Çin dünya ticarəti, dünya iqtisadiyyatında getdikcə özünə daha böyük nüfuz qazanır.

1979-2000-ci illərində Çində istifadə edilmiş xarici kapitalın ümumi həcmində birbaşa xarici investisiyaların məbləği 250 milyard dollardan çox olmuşdur. Ölkədə xarici kapitalla əsaslanan 300 min müəssisə yaradılması barədə vaxtilə söylənilmiş fikirlər, təkliflər artıq reallığa çevrilir.

Çinin beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq strategiyasında sənayenin inkişafı məsələləri mühüm yer tutur. Ölkə rəhbərliyi xarici investisiya hesabına sənayenin inkişafı məsələsinə milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mövqeyindən yanaşır. Təsadüfi deyildir ki, bu gün Çin sənayesinin strukturunda həm mülki, həm də hərbi sənayenin bütün sahələri təmsil olunmuşdur.

Hazırda Çin bir sıra vacib strateji əhəmiyyət kəsb edən məhsullar üzrə dünyada liderlər cərgəsindədir. Çin hökuməti bu gün də xarici kapitalın sənayenin inkişafındakı iştirakını mərhələ-mərhələ təkmilləşirmək istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, islahatların ilk dövründə xarici müəssisələrin investisiyaları əsas etibarilə az risk tələb edən sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilirdi. Sonrakı mərhələdə tədricən həmin investisiyalardan iqtisadiyyatın fundamental sahələrində, köhnə müəssisələrin yenidən qurulması və yeni, bazaryönümlü firmaların yaradılmasında da istifadəsi xeyli genişləndi.

Xarici investisiyaların cəlbi nəticəsində ölkədə müasir texnologiyalara əsaslanan müəssisələr yaratmaq mümkün olmuşdur. Əvvəllər qısamüddətli aksiyalar xarakteri daşıyan xarici investisiyalar tədricən, elektroenergetika sahəsində mühüm obyektləri yaradılmasına, avtomobil yolları, dəmir yolları və limanlar şəbəkəsinin inkişafına, şəhərlərin köhnə rayonlarının yenidən qurulmasına və kommunal-məişət təyinatlı tikintilərə yönəldilən uzunmüddətli strategiyaya çevrilməkdədir. Bununla yanaşı, xarici investisiyalar getdikcə daha geniş miqyasda ticarət, maliyyə informatika, konsaltinq və daşınmaz əmlak sahələrini də əhatə edir.

Sərmayə qoymaq üçün əlverişli şərait bə qoyulmuş vəsaitlərin gözəl nəticələr verməsi investorların bu işə inamını daha da artırır. Buna görə də xarici şirkətlərin çoxu ÇXR-də əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi artırır, istehsalı genişləndirir, bəzi iri şirkətlər isə bu ölkəyə ortamüddətli və uzunmüddətli sərmayə qoymağı planlaşdırır. Bütün bunların sayəsində investisiya əməkdaşlığı get-gedə daha uzunmüddətli əməkdaşlığa çevrilir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına güclü təsir edir.

Bir sözlə, Çində islahatlar prosesində qəbul edilmiş qanunlar xarici investorlar üçün yaradılmış iqtisadi mühit, ölkədə açıq iqtisadiyyatın qurulması, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı üçün əlverişli mühit yaradılmışdır. Eyni zamanda milli iqtisadiyyatın inkişafına, yerli istehsalçıların həvəsləndirilməsinə kömək məsələləri də unudulmur.

İxrac-istehsal zonasının bu gün rəqabət mübarizəsində özüstünlüklərindən istifadə etmək istiqamətində uğurlu addımlar atır.

Ölkədə idxalın və ixracın idarə olunması, idxal və ixrac mallarının reallaşdırılması mexanizmini, dempingə və dotasiyalara qarşı mübarizə qatdalarını müəyyənləşdirən bütün normativ sənədlər qəbul olunmuşdur. Bu hüquqi aktlar xarici ticarətin idarə olunması mexanizmini təkmilləşdirməyə kömək etməklə bərabər, xarici iqtisadi əlaqələr sayəsində qayda yaratdı və bununla da beynəlxalq aləmdə ölkənin imicini artırdı.

Açıq qapı siyasəti və xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığın sürətlə inkişaf etməsi sayəsində Çinin iqtisadi strukturu əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşmiş, ölkənin valyuta ehtiyatı bir neçə dəfə artmışdır ki, bu da ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çox vacibdir. İdxal və ixracın düşünülmüş iqtisadi mexanizmlərlə tənzimlənməsi, düzgün valyuta siyasətinin yerildilməsi bu prosesin sabitliyi üçün artıq bir neçə ildir ki, real şərait yaradır.

İxrac-istehsal zonaları dünya iqtisadiyyatına qoşulduqca, onun daha mütərəqqi strukturları ilə əməkdaşlıq genişlənir. Bəllidir ki, bu gün dünya iqtisadiyyatında transmilli şirkətlərin rolu və gücü artır. Hazırda ümumi daxili məhsulun 20 faizindən çoxu transmilli şirkətlərin payına düşür. İxrac-istehsal zonasına investisiya qoyan xarici investorlar içərisində dünyada ən nüfuzlu

transmilli şirkətlər də çoxdur. Bu şirkətlərin fəaliyyəti bütünlükdə iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsinə fəal təsir edir. Çin transmilli şirkətlərlə əlaqələr qurarkən öz milli mənafeələrini müdafiə etmiyi nəzərdən qaçırmır. Bu faktı nəzərə alır ki, bir sıra ölkələrdə həmin transmilli şirkətlər dövlət tənzimlənməsindən kənarda qalmışlar və bu da milli və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından həmin ölkələr üçün ağır itkilərə səbəb olmuşdur.

Hazırda transmilli şirkətlər xarici kapital, mənfəətin artmasından daha çox, geniş bazarlar əldə edilməsinə üstünlük verir. Çünki onlar yeni bazarlar əldə etməklə mənfəətin dinamik artmasının əsaslarını genişləndirir, özlərini rəqabət mübarizəsinə daha əsaslı şəkildə hazırlayırlar. ABŞ, Latın Amerikası, Avropa, Asiya və s. ölkələrdə Çin istehsalçılarının məhsullarının istehlakı getdikcə daha çox üstünlük təşkil edir. Beynəlxalq aləmə intensiv surətdə daxil olan Çin biznesmenləri beynəlxalq rəqabətin incəliklərinə daha yaxşı yiyələnməklə ölkə daxilində də istehsalın rəqabət davamlılığını artırmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq imkanı əldə edirlər. Bir sıra ölkələrin inkişafında bu və ya digər etnik qrupu təmsil edən diaspor çox mühüm rol oynayır.

Cənubi Asiya, Amerika regionunda Çin diasporu milyard dollarla ölçülən vəsaitlər malikdir. Bu diasporun özünün düşünülmüş inkişaf strategiyası vardır və həmin strategiya Çin dövlətinin milli mənafeələrinə uyğundur.

Çin diasporunun səmərəli fəaliyyətin əhəmiyyətli dərəcədə onunla əlaqədardır ki, Çin hökuməti diaspora bilavasitə kömək edir, diaspor beynəlxalq qanunlar və normativlər çərçivəsində Çinin üzərinə düşən vəzifə və öhdəlikləri layiqincə yerinə yetirir. Bir çox ölkələrdə emaləddici sənaye sahələri, telekommunikasiyalar şəbəkəsi, daşınmaz əmlak, iri bazarlar Çin diasporunun sərəncamındadır. Diasporun bir çox nümayəndələri onları qəbul edən ölkələrin vətəndaşı olmaq hüququ qazanmışlar. Çox çətin olan bu hüququn qazanılması Çin diasporuna daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə, riskdən qorunmağa imkan verir.

Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə komputer sənayesinin inkişafında Çin diasporu çox fəal iştirak edir. Çin diasporu Cənub-Şərqi Asiya regionunda da rolunu artırır. Ümumiyyətlə, bu diaspor Cənub-

Şərqi Asiya regionunun digər diasporları ilə birlikdə 300 milyard dollara qədər xüsusi kapitalla malikdir.

XX əsrin inkişaf tarixində məlumdur ki, bir sıra Qərbi ölkələrində, o cümlədən ABŞ-da dövlətin iqtisadiyyatda rolu hər bir inkişaf mərhələsində müxtəlif olmuşdur. Bəzi dövrlərdə dövlətin iqtisadiyyata təsirinin artırılması, bəzi dövrlərdə isə iqtisadiyyatın sırf bazar münasibətləri əsasında idarə olunmasını müdafiə edən konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

Tarixi faktlara müraciət etsək görərik ABŞ-da 20-ci illərin axırlarında 70-ci illərə kimi dövlətin iqtisadiyyatında rolunun artırılması, dövlətin sosial funksiyaları daha geniş yerinə yetirməsinə xidmət edən konsepsiyalar daha üstünlük təşkil edirdi ki, bunlar da hökumət siyasətinin formalaşmasına güclü təsir edirdi. Bu dövrdə ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Fransa və digər kapitalist ölkələrində dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində fəal iştirakı uğulu nəticələrlə müşayiət olunurdu.

İxrac-istehsal zonaları beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın daha da genişlənməsi ilə bağlı kompleks tədbirləri həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Bu tədbirlər sisteminə ixracın artırılması və onun strukturunun yaxşılaşması, ölkə daxilində istehlak olunan məhsulların keyfiyyətinin, dünya bazarında rəqabətə davamlılığın yüksəldilməsi, xarici investisiyaların sahə və ərazi strukturunun təkmilləşməsi, ilk növbədə, investisiyaların inkişaf səviyyəsi aşağı olan qərbi rayonlarına yönəldilməsi, xarici ölkələrdə ixrac-istehsal zonalarının bilavasitə köməyi ilə tikinti işləri və xidmətin həcmnin artırılması, iki və çoxtərəfli ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, bir sözlə ixrac-istehsal zonalarının beynəlxalq aləmdə imicinin artmasına kömək edən tədbirlər və s. daxildir.

Azad iqtisadi zonalarda səmərəli biznes mühiti işgüzar münasibətləri ümumi məxrəcə gətirən təşkilati-hüquqi formalar məcmusundan ibarətdir. Azad iqtisadi zonalarda belə formalar kredit sistemi, kommersiya bankları, fond, valyuta, əmtəə birjalarında vasitəçilik təşkilatlandırılmasının yaradılması, qeyri-birja vasitəçiliyi, işgüzar kommersiya, informasiya texnologiyaları, vergi sistemi və vergi müfəttişliyi, digər biznes infrastrukturlu vasitə və sistemləri əhatə edir. Azad iqtisadi zonalarda sığorta kompaniyalarının geniş fəaliyyəti təmin olunur, əlverişli gömrük sistemi yaradılır, əmək birjalrı, ticarət palataları, işgüzar aktivliyi

stimullaşdıran ictimai və dövlət fondları təşkil olunur. Azad iqtisadi zonalarda layihələrin iqtisadi əsaslandırılmasında ərazi sistemli təkmil konsaltinq və auditor kompaniyalarının nağdlılıq aspekti də nəzərdən keçirilir.

AİŞ açıq səhmdar şirkət kimi fəaliyyət göstərir və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən maliyyələşdirilərək 90 milyon AZN (təxminən 100 milyon ABŞ dolları) həcmində kapitala malikdir. Təşkilatın kapitalı tələb olunduqda əlavə istiqrazların emissiyası vasitəsilə artırıla bilər. AİŞ-nin səhmləri Azərbaycan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi nəzdində saxlanılır və İİN tərəfindən idarə olunur.

Dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya xarici kapitaldan istifadəni qaçılmaz edir. Azad iqtisadi zonalarda beynəlxalq biznesin əsas elementlərindən olan xarici investisiyalar müəyyən mənada dövlət kreditlərindən üstün xüsusiyyətlərə malikdir. Bu da əksərən qeyd etdiyimiz kimi qabaqcıl texnologiyaların transfert təminatı, menecment və marketinqin müasir metodlarının gətirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya, elmi-texniki əməkdaşlıqla fərqlənir. Azad iqtisadi zonalarda fəaliyyət göstərən müxtəlif biznes subyektlərinin hər birinin maraqları olur. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Cədvəl II.2.

Müxtəlif biznes subyektlərinin təsnifatı

Biznes subyektləri	İşgüzar maraqlar	Biznesin əsasları
Sahibkarlar	Gəlirlərin əldə edilməsi	İstehsal vasitələri üzərində şəxsi mülkiyyət
İstehlakçılar	İstehlak tələblərinin ödənilməsi	İstehlak predmetləri üzərində şəxsi mülkiyyət
Muzdla işləyənlər	Şəxsi gəlirlər	İşçi qüvvəsi üzərində şəxsi mülkiyyət
Dövlət strukturları	Ümumi dövlət proqramlarının reallaşdırılması	İstehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyəti

Azad iqtisadi zonaların inkişafında orta və kiçik biznesin rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bu biznes növləri əsasən daxili bazara köklənən əmtəə və xidmətləri reallaşdırır. Kiçik biznesin inkişafını şərtləndirən mühüm cəhətlərdən biri də onunla bağlıdır ki, heç bir dövlətdə iri istehsalçılar kiçik biznesə rəqib

kəsilmişlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə iri və kiçik müəssisələrin kooperasiyalaşması prinsipi kiçik biznesin sıxışdırılması ilə müşayiət olunur. Azad iqtisadi zonaların inkişaf etdirilməsində vençur kapitalının rolu böyükdür. Vençur kapitalı dedikdə, əsasən şirkətlər tərəfindən daha riskli sahələrə kapital qoyuluşu nəzərdə tutulur. Bu cür sahələr də ən çox elmtutumlu komplekslərin yaradılmasına aid edilir. Bu zaman texniki, maliyyə, iqtisadi və siyasi risklər ön plana çıxır. Məhz buna görə də dövlət azad iqtisadi zonalarda bu cür kapital qoyuluşlarını genişləndirmək üçün bazar konyukturasını yaxşılaşdırmalı, ölkədə siyasi sabitliyi bərqarar etməli, düzgün və effektiv iqtisadi islahatlar həyata keçirməli, əlverişli normativ-hüquqi baza yaratmalıdır.

Azərbaycanda investisiya siyasəti sahəsində bəzi addımlar atılmışdır. Bunlardan biri də Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin yaradılması olmuşdur. Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti (“AİŞ”) 30 mart 2006-cı il tarixli Prezident Fərmanına müvafiq olaraq təsis edilmişdir. AİŞ-nin əsas öhdəliyi əsasən ölkənin qeyri-neft sektorunu təşkil edən şirkətlərdə birbaşa səhm kapitalı qoyuluşları vasitəsilə Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlifləşdirilməsinə yardım etməkdən ibarət olacaq. Fərdi olaraq təşkilatın məqsədləri aşağıdakılardır: mövcud və ya yeni təsis edilmiş kommersiya xarakterli müəssisələrə səhm kapitalı qoyuluşları; qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi və birbaşa yerli investisiyaların stimullaşdırılması; yerli kapital bazarlarının inkişafının təbliğ edilməsi, və; ölkənin investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə yardımın edilməsi.

Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların yaradılması və onların köməyi ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsinin perspektivlərinə nəzər salaq:

Bu sahədə sərhədyanı ticarət komplekslərinin tikilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu cür layihələrin reallaşdırılması sərhədyanı ərazilər arasında ticarət dövriyyəsinin genişlənməsinə imkan yaradacaq, sərhədyanı rayonların iqtisadiyyatının dirçəlməsinə, istehsal kooperasiyasının yaradılmasına, investisiyaların, müasir texnologiyanın cəlb edilməsinə, bu ərazilərdə yaşayan vətəndaşların həyat səviyyəsinin qaldırılmasına şərait yaradacaqdır.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, öz ərazisində azad iqtisadi zona yaratmaq istəyən hər bir dövlət bu zaman konkret məqsədlər güdür. Bu məqsədləri aşağıdakı

səbəblər motivləşdirə bilər: ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafında disproporsiyaların meydana çıxması, ölkənin hər hansı bir ərazisinin iqtisadi cəhətdən böhranlı vəziyyəti, işsizliyin geniş vüsət alması, hər hansı fəaliyyət sahəsinin inkişafca geri qalması və s. Siyasi cəhətdən, bu problemlərin həll edilməsi üçün ölkə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə, beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal surətdə iştirak etməli, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmalıdır.

Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların təşkili zamanı əlverişli mühitin yaradılması yerli biznesmenlərə təkcə Rusiya və ya Türkiyədə deyil, həmçinin öz ölkələrində sərmayə yatırmağa yardım edəcəkdir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafına və investisiyaların strukturunda yerli sahibkarların payının artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Çox vacib bir anı qeyd etmək yerinə düşərdi. Hazırda Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatına tamhüquqlu üzv seçilmək üçün hazırlıq işləri və danışıqlar aparmaqdadır. Lakin ÜTT-nin azad iqtisadi zonaların yaradılması barədə qoyduğu şərtlər Azərbaycan hökumətini razı salmır. Belə ki, Çin ÜTT-ə qəbul olunduqdan sonra azad iqtisadi zonaları yaradarkən təşkilat belə bir şərt qoymuşdur ki, bu zonalarda tətbiq edilən preferensial rejim ölkənin digər ərazilərinə də şamil edilsin.

Mütəxəssislərin müşahidələrinə görə, bir çox hallarda AİZ-in əksəriyyəti öz inkişaf yollarında anbar və tranzit zonaları formasında yaranmaqla ilk öncə ixrac istehsal, daha sonra isə kompleks zonalar formasına keçmişlər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ixrac zonaları olmadan ölkədən mal və xidmətlərin ixracının orta illik artımı 7% olursa, bu zonaların mövcudluğu zamanı isə artım 20%-dək təşkil edir.

Göründüyü kimi, dünya praktikasında azad iqtisadi zonalar hər hansı müəyyən edilmiş məqsədlər əsasında yaradılır ki, bu məqsədlər də nəinki təkcə həmin zonada, o cümlədən bütün ölkədə inkişafa nail olunmasına yönəldilir. Bir qayda olaraq həmin məqsədlərə aşağıdakılar aid edilir: xarici ticarət fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, ixracın həcmnin artırılması, əlavə iş yerlərinin açılması, sənaye istehsalının stimullaşdırılması, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, böhran vəziyyətində olan regionların inkişaf etdirilməsi, regionlar arasındakı fərqlin aradan

qaldırılması. Bu məqsədlərə çatma vasitələri isə demək olar ki eynidir. Bunlar: vergi və gömrük güzəştləri, müxtəlif preferensiyalardır.

Qonşu Rusiya Federasiyası da azad iqtisadi zonaların yaradılmasında digər dövlətlərin təcrübəsindən yararlanmışdır. Lakin burada tətbiq edilən güzəştlər iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə nail olmaqdan daha çox, ayrı-ayrı qruplaşmaların gizli subsidiyalaşdırılmasına və sonradan ölkədən çıxarılmaqla ilkin kapital yığımına şərait yaratdı. Ona görə də elə mühit yaratmaq lazımdır ki, preferensial rejimlərin tətbiqi ayrı-ayrı müəssisələrə, sahələrə və ərazilərə hansısa güzəştlərin verilməsi xatirinə deyil, təsərrüfatlaşdırmanın yeni formalarının, sənaye istehsalının stimullaşdırılması, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, ölkənin texnoloji yeniliklərlə təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilsin. Digər vacib məsələlərdən biri də ölkənin nəqliyyat-coğrafi imkanlarının strateji genişləndirilməsi, regionların potensialından düzgün istifadə etməkdir. Təbii ki, bütün bunlar son nəticədə ölkənin dünya təsərrüfat sistemində sıx integrasiya olunmasına gətirib çıxaracaqdır.

II.3. İxrac-istehsal zonalarının beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların müxtəlif formalarını, xüsusən də azad ticarət zonalarını yaradarkən, güzəştli rejimin tətbiqi təkcə ayrı-ayrı müəssisələrə, sahə və ya ərazilərə güzəştlərin verilməsi ilə deyil, əksinə, XXI əsrdə respublikanın texnoloji inkişafını təmin edəcək təsərrüfatlaşmanın yeni formalarının, sənaye istehsalının, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı məqsədilə onların stimullaşdırılması əsasında həyata keçirilməlidir. Digər strateji istiqamət isə Azərbaycanın nəqliyyat-coğrafi yerləşməsinin üstünlüklərinin və ölkənin liman ərazilərinin potensialının reallaşdırılmasıdır. Bir sıra sərhədyanı rayonlarda azad ticarət zonalarının, azad gömrük zonalarının yaradılması respublikamızın dünya təsərrüfatı sisteminə integrasiyasını sürətləndirə bilər, həmçinin bu ərazilərə mal və kapital axınını istiqamətləndirər.

Azərbaycanda azad ticarət zonalarının yaradılmasının əsas istiqamətlərindən biri belə zonaların Dağıstan Respublikası RF sərhəddində formalaşdırılması və inkişafı hesab edilir. Artıq bunun üçün müəyyən zəminlər də vardır. Belə ki, 2001-ci ildən etibarən Dağıstanda “Dağıstan” azad iqtisadi zonası, həmçinin Rusiyanın cənub bölgələrində “Şimali Qafqaz” assosiasiyası fəaliyyət göstərir. Bu ərazidə azad ticarət zonasının yaradılması sərhədyanı ticarətin artmasına, hər iki ölkənin daxili rayonlarının iqtisadiyyatının canlandırılması və inkişafına yardım edə bilər. Yeni müəssisələrin tikintisi, yeni texnologiyanın və istehsal üsulunun tətbiqi, infrastrukturun yaradılması və möhkəmləndirilməsi, təhsilin səviyyəsinin, əhalinin məşğulluğunun və ixtisasının artırılması yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və regionda sabitliyin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. Azərbaycan hər zaman Rusiya Federasiyası ilə qarşılıqlı fayda əsasında hərtərəfli hərtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə böyük önəm vermişdir. Tarixi sərhədlərə malik olan 2 ölkə arasında iqtisadi, elmi-texniki və mədəni potensialın reallaşdırılması əsas məqsədlərdən hesab edilir. Son zamanlar Azərbaycan və Rusiya arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin genişləndirilməsi buna sübut ola bilər. Yaxın qonşumuz olan Rusiya nəhəng daxili bazara malik bir ölkədir. Məhz buna görə ikitərəfli əlaqələrin dərinləşdirilməsi labüddür ki, bu da

sonda ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafında özünü büruzə verəcəkdir. Azərbaycan və Dağıstan arasında ticari-iqtisadi münasibətlər regional əməkdaşlıqda xüsusi yer tutmalıdır.

İki qonşu ölkə sərhəddində azad ticarət zonasının yaradılmasının faydalılığı kimi sərhədyanı rayonlarda və ölkəmizin bəzi şəhərlərində Dağıstan xalqının əsas millətlərindən olan çoxlu sayda ləzgilərin yaşaması faktıdır. Bu cür vəziyyətə Quba, Xaçmaz, Dəvəçi, Nabran, Xudat və s. ərazilərdə rast gəlmək olar. Bunun qarşılığında da Dağıstan tərəfdə azərbaycanlılar yaşamaqdadırlar. Çin kimi ölkənin təcrübəsi göstərir ki, orada azad iqtisadi zonaların inkişafında başlıca rol çin milliyətinə mənsub investorlar və onların kapitalı oynamışdır. Digər tərəfdən isə yaddan çıxarmaq olmaz ki, həm Dağıstanda, həm də bizim respublikada əhalinin çoxu islam dininə sitayiş edir ki, bu da integrasiya faktorlarından biridir. Digər amillərə isə, tarixi adətləri, mədəniyyəti göstərmək olar. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, rus-azərbaycan ticari-iqtisadi münasibətlərinin, daşımaların əsas hissəsi Dağıstan ərazisindən həyata keçirilir, beynəlxalq əhəmiyyətli avtomobil və dəmir yollarından istifadə edilir, Bakı-Novorossiysk kəməri ilə neftin tranziti həyata keçirilir. Beləliklə, Azərbaycanla dağıstan sərhəddində azad ticarət zonasının yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Azad ticarət zonasının yaradılması Naxçıvan MR ilə Türkiyə Respublikası sərhəddində də baş tuta bilər. Muxtar respublikanın Ermənistan tərəfindən blokada şəraitində saxlanması, daim müharibə təhlükəsi, ölkənin əsas ərazisindən təcrid edilməsi burada güclü iqtisadiyyatın yaradılmasını və muxtar respublikanın müdafiəqabiliyyətinin artırılması qaçılmazdır. Naxçıvanda bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar olması, təsərrüfat həyatının canlanması Azad İqtisadi Zonaların yaradılması ilə həyata keçə bilər. Muxtar respublikan ərazisində mərmər, duz, dolomit, tikinti materialları, mineral sular ehtiyatlarının zənginliyi iqtisadiyyatın inkişafında böyük rol oynaya bilər. Bu əraziyə investisiyaların axını isə azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə cəlb etmək olar. Naxçıvan iqtisadiyyatının və əhalisinin ağır vəziyyəti fonunda AİZ-in yaradılma məqsədlərindən biri kimi daxili bazarın yüksək keyfiyyətli məhsullarla doldurulmasını nəzərə alaraq, bu sahədə ilk növbədə Azərbaycanın Dövlət Neft

Fondununehtiyatlarından istifadə etmək mümkündür. Həmçinin bu ərazinin yüksək səviyyədə idarə edilməsi, zonanın inkişaf etdirilməsi üçün səhmdar cəmiyyətin təşkili də fayda verə bilər. Bu zaman əhalinin pul vəsaitlərinin neft kontraktlarından fərqli olaraq uzunmüddətli layihələrdə iştirakı təmin edilə bilər. Bundan başqa, ölkənin bu ərazisində AİZ-in yaradılması üçün böyük imkanlar vardır: investisiya mühiti, istismara verilmiş yeni beynəlxalq aeroport, elm, mədəniyyət, sənayenin inkişafına təkan verəcək digər imkanlar və s.

Fikrimizcə, AİZ-in və azad ticarət zonaları kimi onun digər formalarının yaradılması Azərbaycan və Gürcüstan sərhəddində də mümkündür. Buna isə aşağıdakılar təkanverici qüvvə kimi iştirak edə bilər:

- Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin tikintisi və istismara verilməsi;
- TRACECA proqramı çərçivəsində “Böyük İpək Yolu”nun bərpası;
- Gürcüstanda və Azərbaycanla sərhədyanı rayonlarda yaşayan yarım milyondan çox azərbaycanlı böyük iqtisadi impuls verə bilər”;
- Respublikanın qərb bölgələrinin böhranlı rayonlarının iqtisadiyyatının canlandırılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və işsizliyin azaldılması kimi təxirəsalınmaz işlərin həyata keçirilməsi vacibliyi;
- Əhalinin qərb və mərkəzi regionlardan Bakı şəhəri və Abşeron yarımadasına axınının qarşısının alınması;
- Bütün Cənubi Qafqazda regional üstünlüklərin əldə edilməsi;
- Xarici investisiyaların bu əraziyə axınının vacibliyi;
- Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verilməsi.

AİZ-in yaradılması təcrübəsi göstərir ki, azad ticarət zonalarını Bakı şəhərinin dəniz limanları ərazisində və “Binə” aeroportunda yaratmaq böyük fayda verə bilər.

Azərbaycan ucuz və keyfiyyətsiz mallar üçün bazar rolunu oynamamalıdır. Bunun üçün isə AİZ yaratmaq yolu ilə iqtisadiyyatın dirçəlməsinə nail olmaq lazımdır. Bakı limanlarını dünya standartları səviyyəsinə qaldırmaq lazımdır. Bu sahədə və ümumilikdə infrastrukturun inkişaf etdirilməsində TRACECA proqramı böyük rol oynaya bilər. Bu zaman AİZ-in normal fəaliyyət göstərməsinə təsir edəcək irimiqyaslı yükdaşımaların təmin edilməsi məsələsi də həll ediləcəkdir.

Azad iqtisadi zonaların, həmçinin azad sənaye zonalarının yaradılması zamanı bu işi həyata keçirən təşəbbüskarlar bu zonanın nə qədər müddətdə fəaliyyət göstərəcəyini nəzərə alırlar. Adətən belə zonalar 10-15 il müddətinə fəaliyyət göstərilir. Bu müddət təbii ki çox və ya az da ola bilər. Bu da əsasən regionun inkişaf xüsusiyyətlərindən, qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən, regiondakı problemlərdən, yaradılmış ilkin şərtlərin nə səviyyədə olduğundan, infrastrukturun vəziyyətindən, dövlət təminatından, qəbul olunmuş normativ və hüquqi aktlardan və s.-dən asılı olur.

Dünya praktikasını analiz edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, azad iqtisadi zonaların yaradılması – ayrı-ayrı region və ərazilərin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş məqsədyönlü bir fəaliyyətdir. Belə ki, azad iqtisadi zonaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi prioritet iqtisadi məsələlərin həllinə, strateji proqram və layihələrin reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün daha əlverişli ərazilər bir qayda olaraq, sərhədyanı mövqeyə, inkişaf etmiş nəqliyyat, sosial və istehsal infraqurktura malik bölgələr hesab edilir. Ayrı-ayrı hallarda azad iqtisadi zonaların yuxarıda qeyd edilən üstünlüklərə malik olmayan, lakin uzunmüddətli ümumdövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllinə imkan verən, qiymətli təbii resurslarla zəngin olan və təsərrüfat baxımından yeni mənimsənilmiş regionlarda da yaradılması məqbul hal kimi sayılır. Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların yaradılması və effektiv inkişafı üçün infraqurktur genişlənməli, ölkədə bütün sahələrdə şəffaflığa nail olunmalı, hüquqi baza mükəmməlləşdirilməli və azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün konseptual əsaslar işlənilib hazırlanmalı, regionlarda infraqurktur inkişaf etdirilməli, iqtisadi islahatlar və digər əlahiddə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda AİZ və onun ayrı-ayrı formalarının yaradılmasında tələsmək lazımdır. Belə ki qonşu ölkələrdə artıq bu cür zonalar ya mövcuddur, ya da onların yaradılmasında böyük səylər göstərilir. Məsələn, Qazaxstan 6 zonanın yaradılması layihələri üzərində işləyir. O cümlədən bu zonalar içərisində Xəzər sahilində “Aktau dəniz limanı”nın və Rusiya ilə sərhəddə neft-qaz məhsullarının istehsalı üçün digər zonalar vardır.

Azərbaycan artıq Cənubi Qafqazda lider ölkəyə çevrilmişdir, gözlənilən böyük həcmli neft gəlirlərindən isə ağıllı şəkildə istifadə etmək gərəkdir. AİZ modellərinin yaradılması bu vəsaitlərin rəşional istifadəsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına, investisiyaların axınına böyük kömək göstərə bilər.

Bir müddət əvvəl Azərbaycanda Azad İqtisadi Zonaların yaradılması məsələsi gündəmdə geniş yer almışdı. Sonrakı dövrlərdə bu termin Xüsusi İqtisadi Zonalarla əvəz olundu. Bir sıra iqtisadçı ekspertlər Azad İqtisadi Zonanın, Xüsusi İqtisadi Zona ilə əvəzlənməsini vergi güzəştləri ilə əlaqələndirdi. Belə ki, Azad İqtisadi Zona yaradıldığı təqdirdə hökumət sıfır dərəcə vergi güzəşti tətbiq etməli idi. Əks halda, isə vergi güzəşti kiçik faizlə təyin olunur.

Qeyd edək ki, Xüsusi İqtisadi zonalar iri şəhərlərə yaxın olmalıdır. Ölkənin inkişaf etmiş şəhərlərində bu zonaların yaradılması ona görə vacibdir ki, yaradılan zavod və fabriklərə ixtisaslı kadrlar cəlb olunsun. Dünya təcrübələri göstərir ki, regionlarda xüsusi iqtisadi zonalar yaradılır ancaq zonalarda ixtisaslı kadrlarla bağlı problemlər ortaya çıxır. Bu səbəbdən Azərbaycanda yerin seçilməsi ilə bağlı problemlər mövcuddur. “2020-ci il Gələcəyə baxış konsepsiyasında” da texnoparkların yaradılması nəzərdə tutulub.

Onuda əlavə edək ki, texnoparkların fəaliyyətə başlaması xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması məsələsini uzatdı. Hazırda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması üçün regionların seçimi işi aparılır. Proqnozlar onu deməyə əsas verir ki, növbəti 10 ildə hökumətin fəaliyyəti iqtisadi layihələrin şaxələnməsinə yönəlib. ÜDM artırılması qeyri neft sektoru vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

III FƏSİL.
AZƏRBAYCANDA İXRAC-İSTEHSAL ZONALARININ
FORMALAŞMASININ PERSPEKTİVLƏRİ
III.1. Azərbaycanca azad iqtisadi zonaların növ müxtəlifliyinin formalaşma imkanları

Dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında da bazar münasibətlərinin dərinləşməsi, biznes fəaliyyətinin genişlənməsi istiqamətində Azad İqtisadi Zonaların yaradılmasının mühüm iqtisadi önəmi vardır. Azad iqtisadi zonaların yaradılması ideyası və təşəbbüsləri respublikamızın ilk müstəqillik illərində israrlı kontekstdə quruculuq zirvəsinə irəliləmişdi. Lakin bu mühüm sistemə keçiddə aşkarlanan müəyyən təcrübə kasadlığı, hazırsızlıq meylinin mövcudluğu və başlıca olaraq iqtisadi inkişafın artım templərinin məhdudluğu müvafiq zonaların təşəkkülünü bir qədər ləngitmişdir. Bu gün respublikamızda yenə də Azad İqtisadi Zonaların yaradılması məsələsi qabarıqlaşmış və daha aktual xarakter almışdır.

Son illər AİZ-in inkişafı dünya iqtisadiyyatında nəzərə çarpan hadisələrdən biridir. Bu məsələ MDB ölkə liderlərinin axırıncı üç sammitində də diqqət mərkəzində olmuş, nəticədə Azad İqtisadi Zonaların formalarından biri olan “Azad ticarət zonalarının yaradılması haqqında” saziş imzalanmışdır. Respublikada belə zonaların yaradılması üzrə iş 1994-cü ildə BMT-nin inkişaf proqramı ilə başlanmış, lakin 1999-cu ildə bir sıra səbəblər üzündən dayandırılmışdır. Həmin illərdə Sumqayıt şəhərində AİZ-in yaradılması layihəsinə BMT-nin Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəsi Pablo Lembo başçılıq etmişdir. Sumqayıt şəhərində yaradılması nəzərdə tutulan iqtisadi zona mühüm spesifik xüsusiyyət daşıdığından və respublikamızda Azad İqtisadi Zona quruculuğunun mərkəzi obyektinə çevrildikdən onun səciyyəvi cəhətlərinin araşdırılması məqsədəuyğun olardı. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Sumqayıtda yaradılması nəzərdə tutulan Azad iqtisadi zona konsepsiyasının səmərəliliyi kompleks şəkildə tədqiqatdan keçirilməmişdir. BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatının (UNİDO) xətt ilə Sumqayıt AİZ-nin yaradılması üçün müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Onun əhəmiyyətini heç də azaltmaq fikrində deyilik. Lakin bu tədqiqatların özündə də müəyyən qaranlıq qalan məqamlar olmuşdur. Müvafiq zonanın adının tez-tez dəyişməsi,

onun Sumqayıt ixracat zonası və ya Sumqayıt xüsusi zonası kimi adlandırılması buna əyani sübutdur. Digər tərəfdən, Sumqayıt Azad İqtisadi Zonasının yaradılmasının ümumi layihəsi və proqramı geniş ictimaiyyətə tam şəkildə çatdırılmamışdır. Sumqayıt Azad iqtisadi zonasının yaradılmasının başlıca vəzifəsi şəhərin əsas aparıcı istehsal sahələrinin dirçəldilməsi və müasir tələblərə cavab verən səviyyəyə çatdırılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması, şəhərin elmi-texniki potensialından maksimum istifadə edilməsi problemlərinə yönəlmişdir.

Dünya təcrübəsinə görə AİZ yalnız istehlak mallarının müəyyən əraziyə rüsumsuz idxalını deyil, əsasən ölkənin müəyyən ərazisinin iqtisadiyyatını qısa müddətdə canlandıra bilən istehsal sahələrinin dirçəlməsinə kömək edəcək idxalı özündə birləşdirmişdir.

AİZ-in yaradılması və fəaliyyəti sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi kontekstində Azərbaycan Respublikasında da müvafiq zonaların yaradılması zəruriliyini əsaslandırmaq olar. Bu əsaslandırma aşağıdakıları əhatə edir:

- AİZ-in təşkili inzibati nöqteyi-nəzərdə zəhmətli iş olduğundan onların istismarı ilə ya xüsusi olaraq hökumət tərəfindən yaradılmış inzibati strukturlar, yaxud dövlət şirkətləri məşğul olmalıdırlar.

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixrac istehsal zonalarının yaradılması təcrübəsi, həmin ölkələrin inkişafında mühüm rol oynayır və bu meyl respublikamız üçün də məqbul sayılır.

- AİZ-in müvəffəqiyyəti dövlətin dəstəyindən və ən yüksək səviyyəli idarəetmədən asılıdır və işdə dövlət resursları kifayətedicidir.

- daha yaxşı idarəetmə məqsədilə ölkənin müəyyən zonaların inkişafı üzrə səhmdar cəmiyyətlərin yaradılmasında Azad iqtisadi zonalar əhəmiyyətli olacaqdır.

- ölkənin daxili bazarını yüksək keyfiyyətli mallar, ilk növbədə idxalı əvəz edən mallarla zənginləşdirməkdə azad iqtisadi zonaların yaradılması müvəffəq nəticələr verəcəkdir.

- Offşor mərkəzlər Marşal planından sonra meydana gəlmişdir. ABŞ dövləti bir çox əmtəələr üzrə avropalı sənayeçilərə sifarişlər verərək dollar ifadəsində həmin məhsulları almışdır. Eyni zamanda bu sferanı təmsil edən müəssisələr əvəzsiz olaraq borc və subsidiyalar əldə etmişlər. Müasir dövrdə offşor termini kontinental şelfdə neft-qaz hasilatında da geniş istifadə olunur. Xəzərin Azərbaycan sektorunda “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasilat və işləmələri həyata keçirən Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti də offşor təyinatlı orqandır. Onun offşorluğunu təkcə Azərbaycandan aldığı imtiyazlar deyil, həm də bir şirkət olaraq azad iqtisadi zonadan qeydiyyatdan keçməsidir.

Azərbaycanda belə zonaların yaradılması üçün real imkanlar vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyi ilə yanaşı inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsinə də malikdir ki, bu da xariclə intensiv əlaqələr saxlamağa imkan yaradır.

2. Azərbaycan bütövlükdə, onun bir çox bölgələri isə ayrılıqda güclü təbii-iqtisadi potensiala malikdir: zəngin xammal ehtiyatlarına, əlverişli təbii-iqlim şəraitinə, məhsuldar torpaq sahələrinə, bol və ucuz işçi qüvvəsinə və s.

3. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində müasir texniki-iqtisadi bazaya malik sənaye müəssisələri, istehsal sahələri və infrastruktur obyektləri mövcuddur.

4. Azərbaycanda bir çox sahələr üzrə güclü elmi potensial və ixtisaslı kadrlar ehtiyatı mövcuddur.

5. Ölkədə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq aparılan islahatlar nəticəsində (mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, qiymətin sərbəstləşdirilməsi, bazar infrastrukturunun yaradılması və s.) beynəlxalq biznesin tələblərinə cavab verən təsərrüfatçılıq mühitinin yaradılması istiqamətində real işlər görülür.

6. Ölkədə xarici investisiyaların cəlb olunması və onun mühafizəsi haqqında, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və inkişafı haqqında və s. bu kimi digər hüquqi-normativ aktların qəbul olunması və onların həyata keçirilməsi üçün təşkilati idarəetmə işləri görülüb.

7. Ölkədə artıq xarici işgüzar dairələrlə birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və digər əməkdaşlıq etmək təcrübəsi mövcuddur.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların yaradılması xarici işgüzar dairələrlə birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin gücləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatına müasir texnika və texnologiyanın cəlb olunması və mütərəqqi idarəedicilik təcrübəsinin gətirilməsi məqsədi güdməli və onların fəaliyyəti ölkə və ölkədaxili bölgələr qarşısında duran aşağıdakı sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəldilməlidir:

- məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi, istehsalın düzgün ixtisaslaşdırılması və mütərəqqi təsərrüfatçılıq formalarının tətbiqi hesabına yerli ehtiyatlardan və potensial imkanlardan mümkün qədər tam və səmərəli istifadə olunması və bu əsasda zona yaradılan bölgələrin kompleks inkişafının təmin olunması sosial-iqtisadi vəziyyətin artımının təmin olunması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və s;

- ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi və valyuta gəlirləri;

- daxili bazarın rəqabətqabiliyyətli mal və xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılması;

- ETT-nin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinin sürətləndirilməsi və sonradan onun nəticələrinin istifadə olunmaq üçün ölkənin digər bölgələrinə və xaricə ötürülməsi;

- azad iqtisadi zonaların milli iqtisadiyyatla dünya təsərrüfat sistemi arasında “birbaşa əlaqə” yaratmaq imkanından istifadə etməklə ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə integrasiya olunmasının sürətləndirilməsi və bu əsasla onun BƏƏ-də malik olduğu üstünlüklərdən daha səmərəli istifadə olunması üçün şərait yaradılması;

- müasir dövrün tələblərinə cavab verən infrastrukturun (istehsal və sosial) yaradılması;

- lokal səviyyədə yeni təsərrüfatçılıq formalarının müxtəlif variantlarının sınaqdan keçirilməsi və əldə olunmuş müsbət nəticələrdən ölkənin digər bölgələrində də istifadə edilməsi;

- yerli kadrların (fəhlə və mütəxəssislərin) sərbəst iqtisadi zonalarda xaricilərlə birgə fəaliyyəti onların beynəlxalq biznesin təşkilinin müasir üsulları və qaydaları ilə birbaşa tanış olmalarına, bunları mənimsəmələrinə şərait yaradır ki,

bu da qazanılmış təcrübənin ölkənin zonadan kənar ərazisində də istifadə olunmasına imkan verir⁴

- zona yaradılan bölgədə və eləcə də onun hüduqlarından kənarda ölkə əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.

Azad iqtisadi zonalar yaradılması baxımından əlverişli bölgələrin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aprılan təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq, bu qənaətə gəlirik ki, hazırda Azərbaycanın əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyinə, güclü təbii-iqtisadi potensiala, müasir texniki-iqtisadi bazaya və infrastruktura, zəruri elmi-texniki potensiala və ixtisaslı kadr ehtiyatlarına malik olan bölgələrində (Abşeron, Naxçıvan MR, Gəncə-Qazax) istehsal xarakterli kompleks xüsusi iqtisadi zonaların, sərhəd bölgələrində (Naxçıvan MR, Gəncə-Qazax, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz) xarici ticarət zonalarının, mövcud turizm mərkəzləri və müalicə-sanatoriya şəbəkələri bazasında (Abşeron, Naxçıvan MR, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala) azad turizm və müalicə-sağlamlıq zonalarının, qabaqcıl elmi-tədqiqat mərkəzləri və elm istehsal birlikləri yanında (Bakı, Sumqayıt, Gəncə) texnoloji parkların və ya texnopolislərin yaradılması imkanı vardır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu imkanların gerçəkləşməsi bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- ilk növbədə azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti üçün zəruri olan hüquqi normativ aktlar hazırlanıb qəbul olunmalı və bununla əlaqədar mövcud olan digər hüquqi-normativ aktlarda müvafiq dəyişikliklər aparılmalıdır.

- lazımi təşkilati-idarəetmə məsələləri həll olunmalıdır.

- yaradılacaq zonaların sosial-iqtisadi və texniki-iqtisadi əsaslandırılması aparılmalıdır.

- azad iqtisadi zona yaradılması nəzərdə tutulan bölgələrdə və bütövlükdə ilkin hazırlıq işləri görülməlidir (istehsal və sosial infrastruktur inkişaf etdirilməli, müasir idarəetmə təcrübəsi toplanmalı, xarici kapitalın cəlb olunmasını sürətləndirmək üçün müvafiq tədbirlər görülməli və s.)

Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların yaradılması perspektivində integrasiyanın, xarici iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi sürətləndirilməli, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət

Təşkilatı, digər bu kimi beynəlxalq strukturlara və son hədəf olaraq Avropa İttifaqına integrasiya reallığına çevrilməlidir.

Azərbaycan öz ərazisində azad iqtisadi zonaların yaradılması zamanı daha çox Cənubi Koreya modelinə üstünlük verir. Bu baxımdan qısa olaraq bütövlükdə Şərqi Asiya ölkələrinin azad iqtisadi zonaların təşkilindəki təcrübələrinə nəzər salaq: Çinin xüsusi iqtisadi zonaları bütövlükdə dövlət mülkiyyətinin üstün olduğu şəraitdə bazar münasibətlərindən istifadə edilməsində böyük rol oynamışdır. 1950-60-cı illərdə yüksək gömrük haqqı tətbiq etməklə Yaponiya poladtökmə sənayesini, Cənubi Koreya sement istehsalını, Tayvan toxuculuq sənayesini xarici rəqabətdən qorumuşdu. Yerli əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı olduğu üçün Yaponiya və Cənubi Koreya ixrac üçün televizor, Tayvan soyuducu və kondisioner istehsalını artırmışlar. Yaponiya və YSÖ timsalında aydın görünür ki, bu ölkələrin belə rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edə bilmələrində istehsalçıların xarici texnologiyanı mənimsəmələri böyük rol oynayır. Bütün istehsal sahələrini ixrac üstə istiqamətləndirmək də olmaz. Odur ki həmin ölkələr xarici məhsulları əvəzədən məhsullar yaradılmasına da üstünlük vermişlər. Bu siyasətdə İndoneziya düzgün yol seçmişdir. Cənubi Koreya artıq 1979-cu ildə “açıq bazar” siyasətinin bəyan edilməsi ilə bir çox məhdudiyyətləri ləğv etməyə başladı. 90-cı illərin əvvəlinə Koreya xaricdən alınan kimya, maşınqayırma, elektrotexnika məhsullarını, xammal, yanacaq, toxuculuq, dəri məmulatı və s. məhsullarını gömrük məhdudiyyətindən azad etmişdir.

Azərbaycanda gələcəkdə yaradılması planlaşdırılan azad iqtisadi zonaları aşağıdakı formalarda qruplaşdırmaq olar:

- istehsal xarakterli kompleks zonalar;
- xarici iqtisadi zonalar (azad gömrük zonaları, o cümlədən ixrac istehsal zonaları və s.);
- funksional və ya sahəvi (texnoloji parklar, texnopolislər, turistik, sığorta, bank zonaları və s.).

Bu tip zonaları aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

Kompleks zonalar çoxprofilli olurlar. Onlar həm məhdud ərazilərdə, həm vilayətlərin sərhəddində, həm də digər ərazi vahidlərində təşkil olunurlar. Bu

ərazilərdə irihəcmli kapital axınının cəlb etmək məqsədilə lazımi infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə şərait yaradan əlverişli mühit yaradılır.

Xarici ticarət zonaları valyuta daxilolmalarını təmin edir, bundan başqa konsiqnasiya anbarları, yerlərin icarəyə verilməsi, yüklərin boşaldılması, tranzit daşımalarının həyata keçirilməsi və digər əməliyyatlar hesabına gəlirlər artır.

Azərbaycanda bu cür xarici ticarət zonalarını ATZ formasında “Binə” aeroportunda, azad gömrük zonası şəklində Bakı buxtasında və ya yeni tikiləcək Ələt beynəlxalq dəniz limanında yaratmaq mümkündür.

Sahəvi zonalar (texnoloji parklar, texnopolislər) xalq təsərrüfatı, həm də xarici iqtisadi funksiyalar yerinə yetirirlər. Onlar əsasən xarici iqtisadi əməkdaşlığın fəallaşdırılması əsasında ayrı-ayrı sahələrdə elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə şərait yaradır, elmtutumlu texnologiyanın, yeni növ hazır məhsulun emalına və onların ixracına kömək edir.

Qeyd edək ki, elmi-texniki xarakterli sahəvi zonalar Bakı, Gəncə və Sumqayıtda, bundan başqa Mingəçevirdə yaradıla bilər. Bu şəhərlərdə informatika texnologiyalarının, mikroelektronikanın və s. bu kimi sahələrin inkişafına şərait yaradılmalıdır. Turistik xarakterli azad zonaları isə ölkəmizin bir çox yerində yaratmağa şərait vardır. Bu istiqamətdə Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz regionları daha məqsəduyğundur.

Bu zonalardan hər hansı birinin konkret ərazidə seçilməsinə ümumi amillərlə yanaşı, lokal amillər də təsir edir. Belə ki, nəqliyyat, ixrac-idxal zonalarının yaradılması üçün nəhəng nəqliyyat şəbəkəsinin olması vacibdir. Bu zonalar bir qayda olaraq, limanlara malik dənizkənarı şəhərlərdə, aeroportların ərazisində və s. yerlərdə yaradılır. Texnoparklar və ya texnopolislərin yaradılması üçün isə inkişaf etmiş elmi-istehsal bazası və ixtisaslı işçi qüvvəsinin olması qaçılmazdır. Turist-rekreasiya zonalarının təşkili isə mədəni və tarixi mərkəzlərə, balneoloji kurortlara, turistləri cəlb edəcək landşafta, inkişaf etmiş infrastruktura malik yerlərdə həyata keçirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi aşağıdakı məsələlərin həllinə yardım edəcəkdir:

1. dünya bazarına çıxış və BƏƏ-də layiqli yer tutmaq;
2. qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
3. ən yeni elmi-texniki nailiyyətlərin, istehsal texnologiyasının təqdim edilməsi;
4. məşğulluq probleminin həll edilməsi;
5. əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və s.

Bütün bu problemlərin həllinə nail olmaq üçün Azərbaycanda Azad İqtisadi Zonaların formalarından biri olan azad ticarət zonasının yaradılması və sərhədyanı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi daha məqbul sayılır. Belə hesab edirik ki, Azərbaycanın Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan kimi qonşuları ilə əlaqələrinin genişlənməsi, sərhədyanı münasibətlərin inkişafı sərhədyanı əhalinin sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsində ən vacib alətlərdən biri kimi çıxış edə bilər. Təbii ki buna nail olmaq üçün ilk öncə müəyyən istiqamətdə bəzi işlər həyata keçirilməlidir ki, fikrimizcə də bunlar aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- “Azad iqtisadi zonalar haqqında” Aktın qəbul edilməsi
- Sərhədyanı əməkdaşlıq konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi
- Orta və uzunmüddətli proqnozlar əsasında sərhədyanı regionların ticarət və iqtisadi əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsini həyata keçirmək

Gələcəkdə isə bu lokal sərhədyanı ərazilərin ixrac zonaları, azad iqtisadi zonalar və rüsumsuz azad iqtisadi zonalarından ibarət kompleks ticarət zonalarına çevrilməsi mümkün ola bilər. Azad iqtisadi zonaların yaradılması neft gəlirlərindən rəşional qaydada istifadə edilməsinə kömək edəcək, Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirəcəkdir. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 6 mart 2007-ci ildə qəbul edilmiş “Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Akt atılmış ilkin və vacib addımlardan biridir.

III.2. Azərbaycanı azad iqtisadi zonaların ixrac-istehsal növünün inkişaf perspektivləri

Azərbaycanda neft istehsalının artımından və Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft borukəmərinin açılışından sonra iqtisadiyyat köklü şəkildə dəyişmişdir. 2002-2005-ci illər ərzində orta iqtisadi artım təxminən 10 faizə bərabər olduğu halda 2005-ci il üzrə faktiki ÜDM-nin 26 faiz səviyyə ilə artaraq 2006-cı ildə misli görünməmiş 35 faizə çatması sayəsində Azərbaycan dünyada ən sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyata malik olmuşdur. Son iki il ərzində sürətli artım hesabına adambaşına faktiki ÜDM-nin səviyyəsi iki dəfədən çox artmışdır. Yüksək qiymət artımı ilə müşahidə olunan neft istehsalının və ixracın artımı sayəsində digər dövrlər ilə müqayisədə daha çox neftdən asılı olan iqtisadi struktur yaranmışdır. Hazırda neft sektoru ÜDM-nin 54 faizini və sənayenin $\frac{3}{4}$ hissəsini təşkil edir. Son iki il ərzində, neft və qaz sektorunun yüksək artımının təsiri nəticəsində qeyri-neft sektoru xüsusilə də maşınqayırma, kimya sənayesi, tikinti və telekommunikasiya sektorları üzrə orta hesabla 12 faiz artım qeydə alınmışdır. Neft ixracının əhəmiyyətli dərəcədə artması, yerli tələbatın artımı və məvaciblərin davamlı artımı sayəsində pul kütləsində yüksəlmə meylləri müşahidə edilmişir. Bunun nəticəsi olaraq inflyasiya səviyyəsi davamlı qaydada artmaqla 2005-ci ilin sonunda müşahidə olunan 5.4 faizdən 2006-cı ilin sonunda 11.4 faizə çatmışdır. Bu göstərici 2007-ci ilin mart ayında 16 faizə qədər artmışdır. Son iki il ərzində faktiki valyuta məzənnəsi təxminən 10 faiz artmaqla qeyri-neft sektorunda rəqabətliyin itirilməi ilə bağlı narahatçılıqlara səbəb olmuşdur. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, o cümlədən biznes fəaliyyəti ilə bağlı qeydiyyat prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün bir sıra ilkin addımlar atılmışdır. Lakin, qeyri-neft sektorunda mövcud olan biznes mühitində isə əhəmiyyətli dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ehtiyacı vardır. Mürəkkəb vergi və gömrük sistemləri, bürokratik gecikdirmələr və korrupsiya halları əsasən də qeyri-neft sektorunda özəl sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində başlıca maneələr olaraq qalır. Korrupsiya ilə mübarizə haqqında qanunun 2005-ci ilin yanvar ayında qüvvəyə minməsinə baxmayaraq, Korrupsiya ilə Mübarizə Komissiyası qanunun icrasını zəif temple həyata keçirmişdir. Dünya Bankının 2006-cı il üzrə Biznes Fəaliyyətinin

Qurulması ilə bağlı Sorğusunda Azərbaycan 175 ölkə arasında 99-cu yeri tutmuşdur. İnhisar halları rəqabətliyə maneə yaratmağa davam etdiyi halda hökumətin qeyri-neft sektorunda sərmayə qoyuluşlarına müdaxilələri sərmayəçilərin etibarlığına mənfi təsir göstərmişdir. Daxili və xarici sərmayəçilər üçün ədalətli mühitin yaradılmasını nəzərdə tutan İnvestisiya fəaliyyəti haqqında yeni qanun təxirə salınmışdır və hazırda müzakirə edilməkdədir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda birbaşa xarici investisiyaların səviyyəsi aşağı olaraq qalır. Enerji sektorundan yüksək dərəcədə asılı olan iqtisadiyyat, enerji ilə bağlı dəyişikliklərə çox həssasdır. Böyük həcmli neft gəlirləri kontekstində hökumətin əsas problemi böyük investisiya ehtiyaclarını ödəməklə və ölkədə yoxsulluq hallarını aradan qaldırmaqla makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsindən ibarətdir. Bu isə uzun-müddətli büdcə xərcləri siyasətinin (xərclərin həcmi və tərkibi baxımından) müəyyən edilməsini və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına, qeyri-neft sektorunda rəqabətliyin artırılmasına və səmərəli infrastrukturun təsis edilməsinə yönəldilmiş dövlət sərmayələrinin səmərəli şəkildə idarə edilməsi üzrə proqramın tərtib edilməsini tələb edir. Azərbaycan aşağıdakılardan ibarət əsas problemlər ilə üzləşməyə davam edir: 1) Yerli özəl müəssisələrin daha da inkişaf etdirilməsi və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması məqsədilə davamlı korrupsiya ilə mübarizə tədbirləri vasitəsilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, inzibati potensialın möhkəmləndirilməsi, tənzimləmə mühitinin və qanun aliliyinin təkmilləşdirilməsi. 2) Kənd rayonları və paytaxtdan kənar ərazilər daxil olmaqla bütün ölkə ərazisində uzun müddətli istisadi siyasət və həvəsləndirmə sxemləri vasitəsilə yoxsulluğun azaldılmasının və davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədilə iqtisadiyyatın qeyri-neft və qaz sektorlarının inkişaf etdirilməsi. 3) Neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirilməsi üçün maliyyə sektorunun səmərəli mexanizm qismində təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi və davamlı gələcək artım üçün iqtisadiyyatın müxtəlifləşdirilməsinin dəstəklənməsi. 4) Nəqliyyat, telekommunikasiya, elektrik enerjisi, qaz, su, kanalizasiya sistemi, tullantıların emalı sahələrində səmərəliyin və xidmətlər səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə dövlət infrastruktur sektorunun restukturizasiyası və sərmayələrin davam etdirilməsi, çox çirklənmiş mühitin

təmizlənməsi. 5)Yüksək inflyasiya təzyiqlərinin və faktiki valyuta məzənnəsinin artmasının qarşısını almaq məqsədilə müvafiq valyuta və fiskal xərclər siyasəti vasitəsilə neft və qaz gəlirlərinin uzunmüddətli səmərəli idarə edilməsi və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi.

2005-ci il tarixində AYİB-in sonuncu strategiyası qəbul edildikdən sonra böyük hüquqi islahatlar həyata keçirilməmişdir. Kommersiya və maliyyə haqqında qanunların keyfiyyəti və icra edilməsi sərmayəçilər üçün ciddi problemlər yaratmağa davam edir. AYİB-tərəfindən müəyyən edilmişdir ki, qiymətli kağızlar və korporativ idarəetmə üzrə qanunvericilik beynəlxalq standartlara “çox az cavab verir”. Müflisləşmə haqqında qanun isə bu standartlara “az cavab verir”. Bankın hüquqi rejimlərin səmərəliyi ilə bağlı araşdırmaları bir daha təsdiq etmişdir ki, qanunların bu sahələri zəif institusional mühit ilə mürəkkəbləşdirilir ki, belə bir mühitin birində texniki biliklərin az olması və korrupsiya halları səbəbindən məhkəmələr öz rollarına yerinə yetirmək üçün mübarizə aparırlar. Təklükəsiz əməliyyatlar haqqında qanunun ayrı-ayrı müddəaları girov və zəmanətlər üçün əlverişli bazarın inkişaf etdirilməsinə mane olmağa davam edir. Vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün xarici texniki yardım ilə birgə müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülmüşdür, lakin onların müsbət nəticəsi üçün güclü siyasi öhdəliklərin olması tələb olunur. Ölkə öz kommersiya və maliyyə sahəsi haqqında qanun bazalarını və məhkəmələr və reyestr qurumları kimi əsas təşkilatların təkmilləşdirilməsi üçün vəsait və səylərini təcili qaydada istifadə etməlidir.

Ölkədə azad iqtisadi zonaların təşkil olunması üçün qeyd etdiyimiz kimi bu sahədə ilk öncə qanunverici aktlar hazırlanmalıdır. Bundan başqa vurğulamaq lazımdır ki, normativ-hüquqi baza təkcə AİZ-lə bağlı deyil, həm də digər sahələrdə - vergi, gömrük, valyuta, bank, sığorta və s.-də bir daha ətraflı nəzərdən keçirilməli və təkmilləşdirilməlidir.

AİZ-in azad gömrük zonası rejimində fəaliyyət göstərməsi o deməkdir ki, zonanın ərazisi gömrük eksteritoriallığı şəraiti altına düşür. Lakin bu gün Azərbaycan qanunvericiliyində gömrük eksteritoriallığı prinsipi tam şəkildə açıqlanmır. Belə ki, Azərbaycan respublikası ərazisinin daxilində gömrük sərhədlərinin yaradılması qadağandır: *"Azərbaycan respublikası ərazisində mal və*

xidmətlərin, maliyyə vəsaitlərinin sərbəst surətdə yerləşdirilməsi məqsədilə gömrük sərhədlərinin yaradılması qadağandır". İstisna hal kimi bu məqsədlər qeyd edilir: "...insanların həyat və sağlamlığının müdafiəsi, təhlükəsizliyin təmini, təbiətin və mədəni dəyərlərin qorunması".

Digər problem isə azad iqtisadi zonaların yaradılmasında hamı tərəfindən qəbul edilmiş yekdil məqsədlərin olmamasıdır. Bəziləri bu cür zonalarda cəlbədicə amil kimi vergilərdən tam və ya qismən surətdə azad edilmə formasında güzəştlərin tətbiqini ön plana çəkirlər. Bir qisim tədqiqatçılar isə düşünür ki, AİZ-in yaradılması nəticəsində dövlətin öhdəsindən gələ bilmədiyi problemlərin həlli reallaşa bilər: infrastrukturun pis vəziyyəti, istehsalın strukturundakı problemlər – xüsusən də emalədicə sənayenin zəif inkişafı, işsizlik problemi, ekoloji problemlər və s. Və belə olan halda heç kəs düşünmür ki, bəs kim bu cür "azad zona"ya öz kapitalı ilə birgə gəlmək istər?

Bundan başqa, qeyd edildiyi kimi azad zonada tətbiq ediləcək güzəştlər sistemi müəyyən edilmiş ərazinin müqayisəli üstünlüklərinin reallaşmasında bir alət rolunda çıxış etməlidir. Yəni bu güzəştlər əksinə, burada inkişaf üçün çatışmayan amillərin kompensasiyası mexanizmi kimi tətbiq edilməməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya təsərrüfatında azad zonaların geniş miqyasda yayıldığı bir vaxtda vergi güzəştləri artıq çoxdandır ki zonaya xarici kapitalın axınının başlıca stimullaşdırma amili kimi çıxış etmir. Hazırda azad iqtisadi zonaların inkişaf etdirilməsində və buraya olan marağın artmasında daha çox bu amillər böyük rol oynayır: siyasi sabitlik, investisiya təminatı, infrastrukturun keyfiyyəti, işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi.

Azad iqtisadi zonaları yaradarkən seçilmiş ərazinin sahəsi də həlledici rol oynaya bilər. Belə ki, ərazinin sahəcə iri olması heç də hər zaman onun uğurla fəaliyyət göstərməsini təsdiq etmir. Qərb təcrübəsinə görə söyləmək olar ki, normal şəkildə 1 kvadrat kilometrlik ixrac-istehsal zonasının yaradılmasına təqribən 40-45 milyon dollar, gömrük zonası üçün isə 10-15 milyon dollar vəsait tələb olunur.

Məhz buna görə də dünyada fəaliyyət göstərən AİZ-in çoxu bir neçə müəssisələrlə məhdudlaşır, və ya avia və dəniz limanlarında salınırlar. Nadir

hallarda isə onlar ərazicə iri olmayan şəhər və ya rayonu əhatə edə bilirlər. Hazırda dövlətin investisiya vəsaitlərində çatışmamazlıqları nəzərə alaraq söyləmək olar ki, azad zonanın yaradılması zamanı seçilmiş ərazinin sahəsi aktual məsələlərdəndir.

Azərbaycanda azad iqtisadi zonaların yaradılmasında problemlərdən biri də qeyd etdiyimiz kimi vergilərin yüksək səviyyədə olmasıdır. Lakin yaxın gələcəkdə bu sahədə müəyyən dəyişikliklər ediləcəkdir. Belə ki, ƏDV və mənfəət vergilərinin dərəcələrinin azaldılması gözlənilir. Vergilər sahəsində digər tədbirlər də görülməkdədir. 2007-ci ildə qəbul edilmiş “Vergi hesabatlarının elektron sənəd formasında göndərilməsi Qaydası”, “Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi barədə” Milli Məclisin qərarı və “Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin bir pəncərə prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri”ndən sonra vergi sahəsində “vahid pəncərə” sistemi yaradılıb. Bundan başqa 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanında sahibkarlara verilən lisenziyaların sadələşdirilməsi və tariflərin azaldılması öz əksini tapmışdır.

1992-ci ildə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublika-sının qanununda göstərilir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən xarici investorlara dövlət təminatı verilir. Bundan başqa, bu qanunun 41-ci maddəsi “Sərbəst iqtisadi zonalarda xaric investorların və xarici investisiya müəssisələrinin fəaliyyəti”nə həsr edilmişdir. Burada qeyd edilir ki, - “Sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması qaydası, xarici investorların və xarici investisiyalı müəssisələrin orada qeydə alınması, təsərrüfat fəaliyyəti və başqa fəaliyyət ilə məşğul olması şərtləri Azərbaycan Respublikasının sərbəst iqtisadi zonalar haqqında qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir”.

Zaman-zaman Azərbaycanda gündəmə gələn məsələlərdən biri də azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə əsasən də regionlar üzrə daha geniş fəaliyyətin qurulmasının vacibliyi diqqətə çatdırılır. Qeyd edək ki, azad iqtisadi zonalar çoxsaylı vergilərdən azad olduğundan belə yerlər sahibkarlar üçün daha çox cəlbedici olur. Bu mənada belə bir zonanın ölkəmizdə, əsasən də regionlarda yaradılması məqbul sayılır. Bu xüsusda bəzi ekspertlərə görə əsas diqqət də sərhədyanı bölgələrə verilməlidir. Bilirik ki, azad zona dedikdə, ölkə

ərazisinin hər hansı bir hissəsi başa düşülür ki, burada məhsullara milli gömrük ərazisindən kənarda olan bir obyekt kimi baxılır və buna görə də onlar gömrük nəzarətindən keçirilmir, vergiyə cəlb edilmir. Azad iqtisadi zonalara həm də dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxilə etməsi həcmnin azaldılması aləti kimi baxılır.

İqtisadçılar qeyd edirlər ki, azad iqtisadi zonaların yaradılmasının nəinki mümkün, hətta vacibdir. Regionlar üzrə azad iqtisadi zonaların yaradılması istiqamətində Milli Məclisdə qanun da qəbul edilib. Həmin qanuna uyğun olaraq müəyyən azad iqtisadi zona yaradılmalı idi. Amma hansısa səbəblərdənsə, hələlik bu istiqamətdə real addımlar atılmayıb. Müəyyən edilmişdi ki, Qaradağ rayonu ərazisində, Sumqayıtda azad iqtisadi zona yaradılsın. Quba-Xaçmaz zonasında da yaradıla bilər. Belə birliklərin yaradılmasında məqsəd iqtisadiyyat və sahibkarlığın inkişafına töhfə verməkdir. Çünki, azad iqtisadi zonalarda müəyyən vergi güzəştləri nəzərdə tutulur, iqtisadiyyat üçün bütün lazımi şərait yaradılır. Qonşu İran, Türkiyə, Çində böyük iqtisadi zonalar fəaliyyət göstərir. Ona görə Azərbaycan üçün də həmin istiqamətdə addım atılması önəmlidir. Qanun var, onu icra etmək lazımdır.

Azad iqtisadi zonaların yaradılması əlavə iş yerlərinin yaradılmasına stimül verəcək. Bu da bölgələrdə olan müəyyən miqdar işsizlə işlə təmin edilməsi, habelə, regionlardan paytaxta axının azaldılması demək olacaq. Həmin addım zonada sahibkarlığın inkişafı üçün də geniş imkanlar yaradacaq. Burada vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulması, sahibkarların maraqları daxilindədir. Həmçinin, azad iqtisadi zonalar sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına da gətirib çıxaracaq. Tətbiq olunacaq vergi güzəştləri həmin zonada qiymətlərin də aşağı olması deməkdir. Bu isə azad iqtisadi zonanın həm də istehlakçının mənafeyinə xidmət etdiyi anlamına gəlir.

III.3.Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının beynəlxalq qabiliyyətinin artırılmasında Azad İqtisadi Zonaların əhəmiyyəti

Aparılmış tədqiqat işləri və təhlillər xüsusi iqtisadi zonaların effektiv bir iqtisadi mexanizm kimi milli iqtisadiyyatların inkişafına verə biləcəkləri töfhələr, prioritet istiqamətlər və bu kimi zonalarda vergilərin mühüm aspektləri barədə bir qrup təkliflərin irəli sürülməsinə və nəticələrin ümumiləşdirilməsinə imkan verir:

- Xüsusi iqtisadi zonalar effektiv və məhsuldar iqtisadi alət kimi milli iqtisadiyyatların inkişafının sürətləndirilməsində, iqtisadi fəallığın artırılmasında ölkənin dünya təsərrüfat sistemində integrasiyasının genişləndirilməsində, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində hüquqi-təsərrüfat və iqtisadi avtonom rejimə malik iqtisadi mexanizm kimi çıxış edirlər;

- Xüsusi iqtisadi zonalar xüsusi güzəştlər sistemində, o cümlədən vergi güzəştlərinə malik olmaqla, investorlar üçün cəlbədiciyi ilə fərqlənilirlər, eyni zamanda, sahibkarlığın inkişafına əlavə stimullar verməklə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradırlar;

- Xüsusi iqtisadi zonalarda vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsinə həmin zonalarda və əhatə etdiyi ərazilərdə iqtisadi fəallığın artırılması, maliyyə-təsərrüfat subyektlərinin öz fəaliyyətlərinin gücləndirilməsinə əlavə stimullar verməsi son nəticədə rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılmasına, yüksək standartlara cavab verən məhsulların istehsalına və xidmətlərin təşkilinə, bunlarla əlaqədar olaraq müxtəlif vergilər üzrə vergiqoyma bazalarının genişləndirilməsinə, mənfəətin əldə edilməsinə, dolayısı vergilərin həcmində artmasına imkan verir;

- Xüsusi iqtisadi zonalarda vergi güzəştlərinin tətbiqi, ilk növbədə, yüksək standartlara cavab verən ixrac təyinatlı məhsulların çeşidinin genişləndirilməsinə şərait yaradır, ölkəyə daxil olan valyuta vəsaitlərinin həcmində artırır, milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə və innovasiya istiqamətində inkişafına yeni imkanlar açır;

- Vergi güzəştləri rəqabətqabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsinin yaradılmasına, xarici fəaliyyət iştirakçılarının sayının artırılmasına, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə, xarici ticarət dövriyyəsinin diversifikasiyasına əlavə stimullar verir.

Xüsusi iqtisadi zonaların nəzəri əsasları və mahiyyəti onların adından bəllidir, yəni bu kimi zonalar fəaliyyəti çərçivəsində xüsusi iqtisadi münasibətlərin mövcudluğunu və iqtisadi tənzimləmə rejiminin xüsusişdirilməsini ifadə edir. Tədqiqatçı alimlərin elmi əsərlərində xüsusi iqtisadi zonaların mahiyyəti və nəzəri əsasları müxtəlifliyi ilə o qədər də fərqlənmirlər və bu mülahizələrin əsasında xüsusi iqtisadi zonaların başlıca fəlsəfəsi onların azad, xüsusişdirilmiş və ya sərbəst avtonom iqtisadi-hüquqi rejimlərin fəaliyyət göstərdiyi təsərrüfat rejimləri dayanır. T.P.Danko və E.M.Okrut xüsusi iqtisadi zonaları dövlətin suveren bir ərazisi, təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsi hesab edirlər. Burada müəyyən edilmiş və konkret ümummilli integrasiyalaşdırılmış korporativ məqsədlərə çatmaq üçün ictimai-iqtisadi münasibətlərin xüsusi tənzimlənməsindən istifadə ilə istehsalın və ictimai məhsulun bölgüsü həyata keçirilir.

Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonalar Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların təşkil olunması üçün dünya təcrübəsi dərinlən araşdırılaraq ətraflı öyrənilmişdir. Ölkəmizdə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və tətbiqi məsələləri uzun illərdir ciddi müzakirələrə məruz qalmışdır. Bununla belə xüsusi iqtisadi zonaların müxtəlif modifikasiyalarının öyrənilməsi və ölkənin iqtisadi sisteminə daxil edilməsi məqsədi ilə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2007-ci il 6 mart tarixində “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” 538 nömrəli Fərman imzaladı. Fərmanın preambulasında qeyd olunub ki, müasir dövrdə bir sıra ölkələrdə mövcud sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, elmi-texniki nailiyyətlərdən daha geniş və səmərəli istifadəyə və bu ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə daha fəal iştirakına xüsusi iqtisadi zonalar kimi iqtisadi fəaliyyətin yeni formasının tətbiqi vasitəsilə nail olunur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xüsusi iqtisadi zonalar ayrı-ayrı ərazilərin və bütövlükdə ölkələrin iqtisadi inkişafına güclü təsir imkanına malikdir. Azərbaycan Respublikasında son illər həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması, ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə integrasiyası üçün münbit şərait yaranmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi inkişafın yeni

mərhələsindədir. Bununla əlaqədar ölkədə qəbul edilmiş strateji proqramların və layihələrin həyata keçirilməsində, prioritet iqtisadi və sosial vəzifələrin həllində xüsusi iqtisadi zonalar mühüm rol oynaya bilər. Eyni zamanda belə zonaların yaradılması Azərbaycanın əlverişli coğrafi və nəqliyyat mövqeyinin üstünlüklərindən istifadə etməklə xarici iqtisadi əlaqələrin daha da genişlənməsinə təkan verə bilər. Fərmanın 3.1-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etməli idi. 2009-cu il 14 aprel tarixində “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və idarə edilməsi ilə bağlı hüquqi və iqtisadi münasibətləri tənzimləyir, həmin zonalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili qaydalarını müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2009-cu il 3 iyun tarixində “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 101 nömrəli Fərman imzaladı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 2009-cu il 16 iyun tarixində ““Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 3 iyun tarixli, 101 nömrəli Fərmanının icrasını təmin etmək haqqında” 138s nömrəli Sərəncam qəbul etdi. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində əsas anlayışlar öz əksini tapıb. Həmin Qanunun 1.0.1-ci maddəsinə əsasən xüsusi iqtisadi zona - sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi hüquqi rejimin tətbiq edildiyi Azərbaycan Respublikası ərazisinin məhdud hissəsidir. Bu zonaların ərazisində xüsusi hüquqi rejim tətbiq edilir. Bu Qanunun 1-ci maddəsində qeyd olunan əsas anlayışlardan biri də xüsusi hüquqi rejimdir. Qanunun 1.0.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq xüsusi hüquqi rejim sahibkarlıq fəaliyyətinin güzəştli şərtlərlə həyata keçirilməsi üçün xüsusi iqtisadi zona ərazisində onun rezidentlərinə tətbiq edilən rejimdir. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.4-cü maddəsinə görə xüsusi iqtisadi zonanın rezidentləri Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına alınmış, xüsusi iqtisadi zona ərazisində

sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada xüsusi iqtisadi zonanın qeydiyyat şəhadətnaməsini almış hüquqi və fiziki şəxslərdir. Qanunun 13-cü maddəsində xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinin fəaliyyəti, 14-cü maddəsində xüsusi iqtisadi zonanın rezidentləri tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, 20-ci maddəsində isə xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinə dövlət təminatları öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 18 dekabr tarixli, 193 nömrəli Qərarı ilə “Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinin qeydiyyatının və reyestrinin aparılması Qaydası”, “Xüsusi iqtisadi zonanın qeydiyyat şəhadətnaməsinin forması” və “Hüquqi və fiziki şəxslərin xüsusi iqtisadi zonanın administrasiyasında qeydiyyatdan keçmək üçün təqdim etdikləri ərizənin nümunəvi formasının və ərizəyə əlavə edilən sənədlərin siyahısı” təsdiq edildi. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 13.1-ci maddəsində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri odur ki, səhmləri və ya payları 100% dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər xüsusi iqtisadi zonanın rezidenti kimi qeydiyyatdan keçə bilməzlər. Qanunun 14.2-ci maddəsində isə qeyd olunub ki, xüsusi iqtisadi zonanın rezidentləri xüsusi iqtisadi zonadan kənarda yalnız müstəqil balansla malik olan filiallarını və nümayəndəliklərini açə bilərlər. Həmin filial və nümayəndəliklərə xüsusi iqtisadi zonanın xüsusi rejimi tətbiq edilmir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti “Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində ayrıca hüquqi şəxs yaratmadan filiallar, nümayəndəliklər vasitəsilə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan rezidentlərin fəaliyyəti barədə balansın tərtib edilmə Qaydası və forması”nın təsdiq edilməsi haqqında 2010-cu il 25 yanvar tarixli, 16 nömrəli Qərar qəbul etdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Fərmanının 2-ci hissəsinə müvafiq olaraq ölkədə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.5-ci maddəsinə əsasən xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması və fəaliyyəti sahəsində səlahiyyətli orqan (bundan sonra - səlahiyyətli orqan) Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar dövlət siyasətini

həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 5.4-cü bəndinə görə həmin Qanunun 1.0.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti orqanı”nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi həyata keçirir. Səlahiyyətli orqanın funksiyaları Qanunun 10-cu maddəsində qeyd olunub. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.6-cı maddəsinə müvafiq olaraq xüsusi iqtisadi zonanın administrasiyası xüsusi iqtisadi zonanın fəaliyyət müddətində onun ərazisində yaradılan administrasiyasının funksiyaları öz əksini tapıb. Həmin Qanunun 1.0.7-ci maddəsinə əsasən xüsusi iqtisadi zonanın operatoru (bundan sonra - operator) idarəetmə sazişi çərçivəsində xüsusi iqtisadi zonanın idarə olunması və inkişaf etdirilməsinə cavabdehlik daşıyan, bu sahədə böyük təcrübəyə malik olan şirkətdir. Operatorun hüquq və vəzifələri Qanunun 12-ci maddəsində sadalanıb. Qeyd olunan Qanunun 1.0.8-ci maddəsinə görə idarəetmə sazişi xüsusi iqtisadi zonanın idarə olunması və inkişaf etdirilməsi üçün səlahiyyətli orqanla operator arasında imzalanan sazişdir. Qanunun 5-ci maddəsi xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində torpaq sahələrinin ayrılması və onlardan istifadə adlanır. Bu maddəyə müvafiq olaraq xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələri üzərində dövlət idarəetməni xüsusi iqtisadi zonanın fəaliyyəti müddətində xüsusi iqtisadi zonanın administrasiyası tərəfindən həyata keçirilir. Xüsusi iqtisadi zonada dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahəsinin icarə müqaviləsi xüsusi iqtisadi zonanın administrasiyası ilə operator arasında və ya operatorun təklifi əsasında xüsusi iqtisadi zonanın administrasiyası ilə onun rezidenti arasında bağlanılır.

Məlumdur ki, ərazisində xüsusi iqtisadi zona yaradan hər bir ölkənin müəyyən məqsədləri olur. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən xüsusi iqtisadi zonanın yaradılmasının məqsədi xüsusi hüquqi rejimin və müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında rəqabətqabiliyyətli yeni istehsal və xidmət sahələrinin təşkili yolu ilə Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını

sürətləndirməkdir. Həmin Qanunun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq xüsusi iqtisadi zonada Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qadağan edilməyən, yüksək rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilir. Xüsusi iqtisadi zonada sahibkarlıq fəaliyyətinin 3 növü qadağan edilir: 1. Qanunvericiliyə əsasən mülki dövriyyəsi qadağan edilmiş və ya məhdudlaşdırılmış əşyaların istehsalı, saxlanması və satışı, yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması, habelə qiymətli metalların, neftin, neft məhsullarının və təbii qazın hasilatı və emalı; 2. Teleradio yayımı fəaliyyəti; 3. Spirtli içkilərin və tütün məmulatlarının istehsalı. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci maddəsinə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 5.1-ci bəndinə müvafiq olaraq xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması haqqında qərar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qəbul edilir. Qərarda xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı aşağıdakılar müəyyən edilir: - məqsəd; - təyinat; - fəaliyyət müddəti; - maliyyələşdirilmə mənbələri. Səlahiyyətli orqanın xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması haqqında təklifinə aşağıdakı sənədlər əlavə edilir: - xüsusi iqtisadi zonanın yaradılmasının iqtisadi əsaslandırılması; - xüsusi iqtisadi zonanın müvafiq ərazisinin iqtisadi, sosial və ekoloji şəraitinin təhlili, maddi və əmək resursları, kommunikasiyalar və digər infrastrukturla təminatı imkanları barədə məlumat; - yaradılması təklif olunan xüsusi iqtisadi zonanın Əsasnaməsinin təklifi; - xüsusi iqtisadi zonada həyata keçiriləcək sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri və onların xüsusiyyətləri; - xüsusi iqtisadi zonanın ərazi sərhədlərinin dəqiq təsviri və ərazi planı, yaradılması təklif olunan xüsusi iqtisadi zonada yerləşən torpaqların tərkibi haqqında məlumat, torpaq sahələrinin mülkiyyətçilərinin və torpaq istifadəçilərinin siyahısı; - xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması ilə əlaqədar tədbirlər planı. Qanunun 6-cı maddəsinə görə xüsusi iqtisadi zonanın ərazisi onun fəaliyyəti üçün zəruri olan infrastrukturun (yol, elektrik enerjisi, qaz, su təminatı və sair) işçi qüvvəsinin və digər amillərin mövcudluğu, ərazinin inkişaf perspektivi qiymətləndirilməklə müəyyən edilir. Qanunun 7-ci maddəsinə əsasən xüsusi iqtisadi zonanın maliyyələşdirilməsi xüsusi iqtisadi zonanın fəaliyyətindən əldə

edilən gəlirlər, habelə qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına həyata keçirilir. Xüsusi iqtisadi zonaların fəaliyyətinə dövlət nəzarət edir. Dövlət nəzarəti “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 16-cı maddəsində öz əksini tapıb. Qeyd olunan maddəyə müvafiq olaraq xüsusi iqtisadi zonada icra və yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanları öz səlahiyyətlərini xüsusi iqtisadi zona haqqında qanunvericiliyin tələbləri nəzərə almaqla həyata keçirirlər. Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi (“Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.6-cı bəndi) tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Xüsusi iqtisadi zonada fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət Azərbaycan Respublikasının bank qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda xüsusi iqtisadi zonanın 2 əsas rejimi qeyd olunub: 1) Gömrük rejimi (Qanunun 17-ci maddəsi); 2) Vergi rejimi (Qanunun 18-ci maddəsi).

“Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə əsasən xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada güzəştli gömrük rejimi tətbiq olunur. Xüsusi iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş malları Azərbaycan Respublikasının qalan ərazisinə ixrac edən xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinə güzəştli gömrük rejimi tətbiq edilmir. Güzəştli gömrük rejimi zamanı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə idxalı və ixracı qadağan edilməmiş bütün malların xüsusi iqtisadi zonaya aşağıdakı daxil olma və çıxma qaydaları tətbiq olunur: 1. mallar (aksizli mallardan başqa) Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricindən xüsusi iqtisadi zonaya idxal edilərkən idxal rüsumu və əlavə dəyər vergisi tutulmur; 2. Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricindən xüsusi iqtisadi zonaya idxal olunmuş mallar xüsusi iqtisadi zonadan Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricinə ixrac olunarkən gömrük rüsumları və vergilər tutulmur; 3. xüsusi iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş mallar

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricinə ixrac edilərkən gömrük rüsumları və vergilər tutulmur; 4. Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisi xaricindən xüsusi iqtisadi zonaya idxal olunmuş mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə xüsusi iqtisadi zonadan idxal edilərkən, bu Qanunun 17.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq gömrük rüsumları və vergilər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə uyğun olaraq tutulur; 5. xüsusi iqtisadi zonada istehsal və ya emal olunmuş mallar təmir, yekuntamamlama işləri, nümunələrin sərgisi və digər bu kimi məqsədlərlə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə müvəqqəti idxal edilərkən gömrük rüsumları və vergilər tutulmur; 6. Azərbaycan Respublikasında mallar xüsusi iqtisadi zonalar arasında idxal-ixrac edilərkən gömrük rüsumları və vergilər tutulmur. Qeyd olunan 6 haldan başqa bütün digər hallarda Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan gömrük qanunvericiliyi tətbiq edilir. Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində malların (azqıymətli, tezköhnələn, təhlükəli mallardan başqa) saxlanılma müddəti məhdudlaşdırılmır. Xüsusi iqtisadi zonaya malların qanunsuz idxalı və ixracının qarşısını almaq məqsədilə xüsusi iqtisadi zonanın sərhədlərində gömrük orqanları tərəfindən gömrük nəzarəti, habelə xüsusi iqtisadi zonanın ərazisinə gətirilən və oradan aparılan mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilir. Xüsusi iqtisadi zonada mallarla əməliyyat aparan rezidentlər gətirilən, aparılan, saxlanılan, hazırlanan, emal edilən, satın alınan və satılan malların uçotunu aparır və həmin mallar barədə Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanlarına Azərbaycan Respublikasının gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanının ("Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.7-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi) müəyyən etdiyi qaydada hesabat verir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti ("Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.3-cü bəndi) tərəfindən xüsusi iqtisadi zonanın sərhədlərində gömrük nəzarətinin, gömrük məntəqələrinin fəaliyyətinin, malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin, nəqliyyat vasitələrinin və fiziki şəxslərin sərhəddən

buraxılma rejiminin sadələşdirilmiş qaydaları müəyyən edilir. Malların gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük anbarlarında saxlanması üçün gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq gömrük yığımları alınır. Aksizli mallar xüsusi iqtisadi zonaya idxal olunarkən onlardan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bütün gömrük ödənişləri tutulur. Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında gömrük brokerləri və sərbəst anbarlar fəaliyyət göstərə bilərlər. Gömrük brokerlərinin və sərbəst anbarların lisenziyalasdırılması qanunvericiliyə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində zonalara dair qeyd olunan məsələlərdən biri də sərbəst zonlardır. Gömrük Məcəlləsinin 1.0.48-ci maddəsinə əsasən sərbəst zona gömrük ərazisinin, gətirilən mallara gömrük rüsumlarının və vergilərin, habelə ticarət siyasəti tədbirlərinin tətbiq olunmayan hissəsidir. Həmin Məcəllənin 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq gömrük ərazisində bu Məcəllədə müəyyən edilmiş qaydada sərbəst zonalar yaradıla bilər. Gömrük ərazisinin həddləri, həmçinin sərbəst zonaların perimetrləri gömrük sərhədidir. Sərbəst zonaların perimetrləri istisna olmaqla, gömrük sərhədi Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi ilə üst-üstə düşür. Gömrük Məcəlləsinin 31-ci fəslə (184 - 191-ci maddələr) sərbəst zonalar adlanır. Qeyd olunan fəslə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti gömrük ərazisində sərbəst zona yarada və ləğv edə bilər. Hər bir zonanın sahəsini, onun giriş və çıxış məntəqələrini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti müəyyənləşdirir. Sərbəst zona qapalı olmalıdır. Onun sahəsinin perimetrləri, giriş və çıxış məntəqələri gömrük orqanlarının nəzarəti altında olur. Sərbəst zonaya daxil olan və oranı tərk edən şəxslər, mallar və nəqliyyat vasitələri gömrük nəzarətindən keçməlidirlər. Sərbəst zonada tikinti işləri gömrük orqanlarının icazəsi ilə aparılır. Bu zonalarda kommersiya və digər fəaliyyət növləri gömrük orqanlarına müəyyən edilmiş formada, əvvəlcədən məlumat verilməklə, onların icazəsi ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də daxildə emal xüsusi gömrük prosedurudur. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2014-cü il 14 yanvar tarixli, 4 nömrəli Qərarı ilə “Malların daxildə emal xüsusi gömrük proseduru altında yerləşdirilməsi Qaydaları” təsdiq edildi. Bu Qaydaların 2.1.1-ci yarımbəndinə və

Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin 1.0.3-cü maddəsinə əsasən daxildə emal - müəyyən malların emal əməliyyatları aparıldıqdan sonra ixrac edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gömrük rüsumları və vergilər alınmadan gətirilməsindən ibarət xüsusi gömrük prosedurudur. Xüsusi iqtisadi zonanın rejimlərindən digəri isə vergi rejimidir. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsinə əsasən xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş güzəştli vergi rejimi tətbiq olunur. Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən, qeydiyyatdan keçmiş rezidentlər malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdikləri vəsaitin məbləğindən (ümumi hasılatın həcmindən) və satışdan kənar gəlirlərindən 0,5 % dərəcə ilə vergini (sadələşdirilmiş vergini) hesablayır, rüb qurtardıqdan sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilməli olan həmin verginin məbləği haqqında Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin (“Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 5.6-cı bəndi) müəyyən etdiyi formada vergi orqanlarına bəyannamə verir və həmin müddətdə bu vergini dövlət büdcəsinə ödəyirlər. Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentləri qeyd olunan vergi və fiziki şəxslərin muzzdlu işlə əlaqədar gəlirindən vergi istisna olmaqla, vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentinə vergi rejimi yalnız həmin zonada göstərdiyi sahibkarlıq fəaliyyətinə tətbiq edilir. Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentinin Qanunun 14.5-ci maddəsində göstərilmiş səbəbdən qeydiyyatı ləğv edildikdə onun əvvəlki dövrlər üzrə vergi öhdəlikləri vergi qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada yenidən hesablanır və ödənilir. Xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçıların vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələri, vergi nəzarəti, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət, digər məsələlər vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Xüsusi iqtisadi zona onun yaradılması haqqında qərarla müəyyən edilmiş müddətdən əvvəl Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qərarı ilə aşağıdakı

hallarda ləğv edilə bilər: 1. dövlətin maraqları, təhlükəsizliyi, müdafiə qabiliyyəti ilə bağlı zərurətdən irəli gələn hallarda; 2. xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması haqqında müvafiq qərar qəbul edildikdən sonra keçən 3 il ərzində: - sahibkarlıq fəaliyyəti üçün heç bir razılaşma bağlanmadıqda və ya əvvəl bağlanmış razılaşmalar qüvvədən düşdükdə; - xüsusi iqtisadi zonanın rezidentləri tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilmədikdə. Xüsusi iqtisadi zonanın ləğv edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir. Xüsusi iqtisadi zonanın müəyyən edilmiş müddətdən əvvəl ləğv edilməsi haqqında qərar onu qəbul etdikdən 1 ay sonra qüvvəyə minir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli, 964 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında xüsusi iqtisadi zonalarla dair bir bənd verilməsə də, Dövlət Proqramında xüsusi iqtisadi zonalar dəstək tədbirlərindən biri kimi öz əksini tapmışdır. Aparılmış tədqiqatlar xüsusi iqtisadi zona institutunun Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna tətbiq ediləcəyi təqdirdə, gözlənilən nəticələri ümumiləşdirməyə imkan verir: - xüsusi iqtisadi zona institutunun tətbiqi ilə ölkənin iqtisadi inkişaf modeli müasir texnologiyalar və idarəetmə metodları hesabına güclənə bilər; - xüsusi iqtisadi zonalar vasitəsilə ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin sürətləndirilməsinə əlavə töhfələr verilir; - xüsusi iqtisadi zonalar xarici investorların ölkənin qeyri-neft sektoru sahələrinə investisiyaların yatırılmasında əlverişli poliqon rolunda çıxış edə bilərlər; - xüsusi iqtisadi zonalar hesabına ölkədə qeyri-neft sektorunun müxtəlif sahələrində rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələri şəbəkəsi yaradılması asanlaşır və ixrac potensialının artırılması prosesləri sürətləndirilir; - xüsusi iqtisadi zonalar ölkənin ayrı-ayrı regionlarının, güclü iqtisadi potensiala malik ərazilərin və sərhədyanı zonaların inkişafını genişləndirər, qeyri-neft sektorunun potensialının reallaşdırılmasında effektivli iqtisadi mexanizm kimi səmərəli ola bilərlər və s. Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların növlərindən rüsumsuz ticarət mağazaları (duty free) mövcuddur. “Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər

Kabinetinin 2013-cü il 30 oktyabr tarixli, 318 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdi. Bu qaydalar rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən edir. Rüsumsuz ticarət mağazalarında idxal gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və ticarət siyasəti tədbirləri tətbiq edilmədən son istifadə xüsusi gömrük proseduru altında yerləşdirilmiş və şəxsi istifadə (istehlak) üçün nəzərdə tutulan mallar satılır. Rüsumsuz ticarət mağazasının ərazisi (ticarət zalı, köməkçi otaq və anbar) gömrük nəzarəti zonası hesab edilir və həmin ərazidə yerləşdirilən mallar gömrük nəzarəti altında olur. Bu mağazanın fəaliyyətinə nəzarət onların yaradıldığı ərazi üzrə gömrük orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Rüsumsuz ticarət mağazaları gömrük ərazisinin aşağıda göstərilən yerlərində yaradıla bilər:

1. Beynəlxalq hava limanının gömrük nəzarəti zonasında;
2. Beynəlxalq dəniz limanının gömrük nəzarəti zonasında;
3. Gömrük sərhəd buraxılış məntəqələrinin gömrük nəzarəti zonalarında;
4. Xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliklərinin və konsulluqlarının başçıları və diplomatik heyətinin üzvləri, habelə onlarla birlikdə yaşayan ailə üzvləri üçün digər gömrük nəzarəti zonalarında.

Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılmasına icazə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən verilir. İcazənin alınması üçün "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tələbləri nəzərə alınmaqla, kağız üzərində yazılı və ya elektron formada ərizə ilə müraciət edilir. Ərizədəki məlumatlar, ərizəyə dair müddətlər, icazənin verilməsi, icazədəki məlumatlar, icazəyə dair müddətlər, icazənin verilməsindən imtina halları, icazə fəaliyyətinin dayandırılması, icazənin ləğv edilməsi halları, mağazadakı mallara və mağaza sahibinə dair şərtlər, malların uçotunun aparılması qaydası, uçota dair müddətlər və digər məsələlər "Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları"nda öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2015- ci il 1 may tarixli, 137 nömrəli Qərarı ilə "Rüsumsuz ticarət mağazalarının yaradılması və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi Qaydaları"nda dəyişiklik edilmişdi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Yeni müstəqilliyə qədəm qoymuş Azərbaycan SSRİ adlanan bir imperiyanın tərkibinə güclə daxil edilməsi Azərbaycan sonrakı iqtisadi əlaqələrinin köklü dəyişdirilməsinin səbəbi oldu. Sovet imperiyası daxilində Azərbaycan müstəqil xarici və daxili siyasət yürütməsi onun iqtisadiyyatına güclü zərbə endirərək xammal ölkəsi kimi birtərəfli inkişaf etdirilməsi səbəb oldu. Hal-hazırda dağıdılmış iqtisadi əlaqələr digər sovet respublikaları kimi Azərbaycanı da birsıra problemlərlə üz-üzə qoydu.

Qarşıya çıxan bir çox problemlər “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə öz həlli istiqamətlərin müəyyən etmişdir. Neft kontraktların bağlanması respublika üçün daha səmərəli variantların seçilməsi üçün elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsini tələb edir. Aparılan təhlil və iqtisadi hesabatlar neft məhsullarının ixracının iqtisadi cəhətdən dəfələrlə səmərəli olduğunu göstərir.

Respublikanın xarici əlaqələri strateji inkişaf proqramında əsas məqsəd ixracatda hazır məhsulların payının artırılması olmalıdır. Bunun üçün isə ixracatda yeniləşə biləcək məhsul istehsal edən sahələri hər vasitə ilə həmin sahələrə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması, subsidiyaların verilməsi, pul-kredit və valyuta siyasəti ilə inkişaf etdirilməlidir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq əlaqələri, o cümlədən xarici ticarətin böyük əhəmiyyəti vardır. Hazırkı keçid dövründə iqtisadi islahatların sürətləndirilməsi, xarici investisiya qoyuluşuna şərait yaradılmalıdır. Azərbaycanın ixrac potensialının stimullaşdırılması, ixrac və idxal əməliyyatlarının gömrük mexanizmi vasitəsi ilə tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və s. tədbirlərinin kursunun inkişaf istiqamətlərinin ardıcıl olaraq davam etdirilməsi tələb olunur.

Milli iqtisadiyyatın hazırkı strukturu respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrində onun xammalyönümlü olduğunu təsdiq edir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətində dəyişiklər respublikanın yeni iqtisadi sistemin bazar iqtisadiyyatı münasibələrinin formalaşması ilə şərtlənir. Iqtisadiyyatın bütövlükdə liberallaşması, özəl sektorun yaradılması və inkişafı xarici ticarət fəaliyyətində də öz əksini tapır.

İlk növbədə milli iqtisadiyyatın özlüyünü yaratmaqla bərabər bazar iqtisadiyyatına keçidin ilkin iqtisadi və sosial mühiti də hazırlanmalıdır. Bu məqsədlə birdən-birə ölkənin bütün ərazisini əhatə edəcək azad iqtisadiyyat deyil, tez nəticə verə bilən, yığcam ərazili daha sadə formalar, azad liman, azad ticarət, azad sahibkarlıq zonası və s. yaratmaqla, bir qədər yaratmaqla, bir qədər mürəkkəb olan azad, iqtisadi zonalar gedib çıxmalıdır.

Azad ticarət siyasəti o deməkdir ki, dövlətlər arasında ticarətin inkişafına heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Himayəçilikdə isə dövlətlərarası ticarətdə məhdudiyyət qoyulur. Azad ticarətin üstünlüyü odur ki, dünya bazarından istədiyi məhsulu sərbəst sürətdə seçməyə imkan verir. Azad ticarət eyni zamanda azad rəqabə yaradır. Bu da iqtisadiyyatın inkişafının əsas amillərindən biridir. Buna görə həyat azad ticarətin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Dünya təcrübəsinə görə azad ticarət zonası, yalnız istehlak mallarının müəyyən əraziyə rüsumsuz idxalını deyil, əsasən ölkənin müəyyən ərazisinin iqtisadiyyatını qısa müddətdə canlandıra bilən istehsal sahələrinin dirçəlməsinə kömək edəcək idxalı özündə birləşdirmişdir.

Gənc milli ölkələr kimi Azərbaycanda öz iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün xarici kapitalların köməyinə ehtiyac duyulur. Yeni xarici kapital azad iqtisadi zonanın yaradılmasını və inkişafını maliyyələşdirən əsas mənbədir. Özünün məqsədinə görə iqtisadi zona xarici bazara açılan xüsusi yoldur. Bu yol vasitəsi ilə əraziyə kapital, müasir texnologiya və s. axıb gəlməlidir.

Azad ticarət zonaları yaradılarkən üzvlər arasında ticarəti məhdudlaşdıran tarif və kvota kimi sədlər aradan qaldırılır. Üzv olan ölkələr birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı birgə tarif tətbiq edirlər. Azad ticarət zonalarında birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı birgə tarif siyasətinin yeridilməsi bir sıra problemlər yaradır. Üçüncü ölkələr buna cavab olaraq öz mallarını gömrük tarifi aşağı olan başqa ölkələrə ixrac edirlər. Dünya iqtisadiyyatında azad ticarət zonaları ilk dəfə 1960-cı ildə Latın Amerikasına azad ticarət zonası adı ilə yaradılmışdır. Yenə həmin il İngiltərənin təşəbbüsü ilə Avropa azad ticarət zonası yaradılmışdır.

Beləliklə, istənilən ölkədə azad iqtisadi zonanın yaradılması zamanı bu və ya digər ərazinin sürətli inkişafına nail olmaq əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur.

Belə zonaların inkişafı həmin ölkənin hökumət dairələrinə milli iqtisadiyyatdakı böhran vəziyyətlərini yumşaltmaq və regionda dövlət investisiyalarının yatırılması çətinliklərini aradan qaldırmaq imkanı yaradır.

Göründüyü kimi, dünya praktikasında azad iqtisadi zonalar hər hansı müəyyən edilmiş məqsədlər əsasında yaradılır ki, bu məqsədlər də nəinki təkcə həmin zonada, o cümlədən bütün ölkədə inkişafa nail olunmasına yönəldilir. Bir qayda olaraq həmin məqsədlərə aşağıdakılar aid edilir: xarici ticarət fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, ixracın həcmnin artırılması, əlavə iş yerlərinin açılması, sənaye istehsalının stimullaşdırılması, ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, böhran vəziyyətində olan regionların inkişaf etdirilməsi, regionlar arasındakı fərqi aradan qaldırılması. Bu məqsədlərə çatma vasitələri isə demək olar ki eynidir. Bunlar: vergi və gömrük güzəştləri, müxtəlif preferensiyalardır.

Bəzi kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, azad iqtisadi zonaların olması bölgələrə daha çox diqqət yetirilməsinə stimül yaradacaq: “Azad iqtisadi zonaların yaradılması sözsüz ki, mümkündür. Azərbaycanın Gürcüstan, Rusiya, İran, Türkiyə ilə sərhəd bölgələrində azad iqtisadi zonalar yaratmaqla, digər ölkələrdən mal-məhsul alıcılarını cəlb edərək, yaradılacaq biznesə investisiya qoyanların sayının artmasına nail ola bilərik. Ümumiyyətlə, azad iqtisadi zona mühiti biznesin inkişafına xidmət edən bir formadır. Bu halda həmin ərazidə mal-məhsul istehsalı və satışı artacaq. İxrac məsələsində də anoloji hal olacaq. Bu da öz növbəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatının güclənməsi deməkdir. Ölkəmizin bu istiqamətdə addım atması üçün kifayət qədər imkanı da var. Dənizə yaxın şəhərlərin birində azad iqtisadi zona yaratmaqla dəniz ticarət əlaqələrini də yüksək həddə çatdırmaq olar. Dünya miqyasında azad ticarət zonaları məsələsi geniş yer alıb. Bu hal müəyyən kritik bölgələri çətinlikdən çıxarmaq, biznesi genişləndirmək, məhsul istehsalını artırmaq, ölkəni ixrac qabiliyyətli etmək, rəqabət qabiliyyətli məhsulun əldə edilməsi üçün atılır. Yəni azad iqtisadi zona yaratmaqla bu kimi üstünlüklərə nail olmaq mümkündür. Bölgələrin inkişafında belə tip zonaların yaradılması xüsusi rola malikdir”.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. P.Həsənov. "Azad iqtisadi zonalar". Bakı-1992.
- 2.Ə.Əlirzayev, M.Əliyev. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin normativ əsasları və metodologiyası. Bakı-1996
3. A.H.Tağıyev, Q.O.Kərimov "Azad iqtisadi zonalar". Bakı -1996.
4. Ə.Bayramov. Regional iqtisadi integrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı-1997..
5. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı Asiya Universiteti. Bakı-1998.
- 6.R.T.Qasanov. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, "Elm", 1998.
- 7.A.S.Şəkərliyev "Dünya iqtisadiyyatı və BİM". Bakı-1999.
8. B.Nuriyev. Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan. Bakı-1999.
9. Ü.Q.Əliyev. Bazar mexanizmi. Bakı-2000.
10. Ə.Əlirzayev. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı-2000.
- 11.Q.İmanov,Y.Həsənli. Azərbaycanın social-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı-2001.
- 12.A.Nadirov. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı-2001.
13. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və III minilliyin ayrıcında. Bakı-2001.
- 14.Z.Səmədzadə. Dünya iqtisadiyyatı. (Çin iqtisadi möcüzəsi). Bakı-2001.
15. V.Niftullayev. Sahibkarlığın əsasları. Bakı-2002.
16. İ.İbrahimov. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı-2002.
- 17.Ə.Bayramov. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində valyuta məzənnəsi siyasətinin regional problemlər: konseptual ümumiləşdirmə. İqtisadi elmləri: nəzəriyyə və praktika №1-2, Bakı-2002.
18. K.Heydərov "Gömrük işinin əsasları". Bakı-2004
19. İ.Kərimli. Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlərin müasir problemləri. Bakı.2006.

20. “Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Aktı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2007-ci il tarixli.
21. С.А.Саядов. Азербайджан: международные связи и взаимоотношения. Баку-1994
22. Кругмен Л.Р., Обстфельд М. Международная экономика: теория и политика. М., ЮНИТИ- 1997.
23. В.Е.Рыбалкина. Международные экономические отношения.. Москва-1997
24. Ш.Гаджиев. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев-2000.
25. М.К.Бункина. Национальная экономика. Москва-2002
26. Е.Александрова. “Специальные экономические зоны в мировом хозяйстве/Внешеэкономическая деятельность” №10, 1997.
27. К.А.Семенов “Международные экономические отношения”. Москва-1998 .
28. Н.Смординская “Туманно будущее свободных экономических зон”. Экономика и жизнь №12, март, 1997
29. Е.Ф.Авдокушин “Международные экономические отношения”. Москва. Маркетинг, 2003.
30. А.Р.Горбунов “Оффшорный бизнес и создание компаний за рубежом”. Москва-2004
31. В.К.Ломакин “Мировая экономика”. Москва. ЮНИТИ, 2003.
32. Л.И.Райкова. “Мировая экономика и международные экономические связи”. Москва. Институт мировой экономики, 2001.
33. М.Портер. Международная конкуренция. Москва-1993.
34. М.Лемешко “Свободные зоны не свободны от кризиса”. Деловые люди, 1994, N 3,
35. Г.Семенов. “Развитие свободных и оффшорных зон”. Российский экономический журнал, 1995,
36. А.П.Киреев. “Международная экономика”. Москва-1997

37. “Международные экономические отношения”./ Под ред. В.Е.Рыбалкина. Москва-1999
38. “International Convention on the simplification and harmonization of Customs procedures”. Kyoto, 18 May 1973
- 39.Э. Кочетов. Осознание глобального мира. М., МЭ и МО, 2001.
- 40.Н.Иванов. Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития. М.Мировая Экономика и Международные Отношения, 2000.
- 41.Р.Павлическо.Регулирование прямых иностранных инвестиций: тенденции и проблемы. М., МЭ и МО, 2001.
- 42.О.Петрукин. Подводные камни либерализации внешней торговли. М., МЭ и МО, 2001.
- 45.Ю.Нданов. Европейские корпорации в условиях глобализации. М., МЭ и МО, 2001.
46. Управление внешнеэкономической деятельностью. Под редакцией Кредисова А.И. “Феникс”, 1996.
47. С.И.Долгов. Глобализация экономики. М.1998.
48. “Some considerations on enterprising zones and industrial parks”. Proceedings of the Conference on the Zemplen Entrepreneurs Days. April 24-26, 1998
49. “Investment climate in Azerbaijan. Country report”. United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. Regional round table on Foreign Direct Investment. Dushanbe, 3-4 April, 2003